

ЧАСТИНА ПЕРША

«ВИННІ У ТОМУ, ЩО...НІМЦІ»: РЕПРЕСІЇ ПРОТИ НІМЕЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ (1920—1940-і рр.)

У 1920—1940-х рр. Катеринославщина — Дніпропетровщина належала до регіонів, на території яких компактно проживала одна з найбільших національних меншин України — німецька. Чисельність німецького населення в Катеринославській губернії у 1920 р. становила 26 323 особи із 210 189 етнічних німців, що проживали в республіці [1]. Внаслідок реалізації політики коренізації на території Дніпропетровської області були утворені три німецьких національних райони — Люксембурзький, Молочанський, Високопільський (з травня 1936 р. Фріц-Геккертівський), а також дві німецькі селищні і 40 німецьких сільських рад. За переписом населення 1926 р. у Люксембурзькому районі німці становили 81,3% населення району, у Молочанському — 62,1%, Високопільському — 65,1%. Серед районів колишнього Дніпропетровського округу найбільше німців проживало в Карломарксівському районі — 5,7% населення, Синельниківському — 4,5%. А в колишньому Криворізькому окрузі німецька громада була найчисельнішою в Нікопольському районі — 4,3% населення, Апостолівському — 3,4%, Софіївському і Криворізькому — по 2,4% [2]. Німецькі сільради входили до складу як німецьких, так і українських, єврейського — Сталіндорфського і болгарського — Коларівського національних районів [3].

У вітчизняній і зарубіжній історіографії донедавна домінувала точка зору, що формування у сталінського керівництва уявленнє про радянських німців як про «п'яту колону» розпочалося лише у 1933 р. — після приходу до влади у Німеччині націонал-соціалістів на чолі із А. Гітлером. Проте російський дослідник А. Савін на основі нових розсекречених архівних документів довів, що «концепція німецької діаспори як шпигунської і диверсійної бази» була сформульована ще у середині 1920-х рр. 9 липня 1924 р. заступник голови ОДПУ СРСР Г. Ягода і начальник відділу контррозвідки ОДПУ А. Артузов підготували циркуляр «Про німецьку розвідку та боротьбу з нею». Через рік, 14 липня 1925 р. А. Артузов надіслав голові ОДПУ СРСР Ф. Дзержинському комплекс документів «про діяльність німців СРСР», до якого увійшли супровідний лист і п'ять аналітичних записок. У цих документах наголошувалося, що «під прикриттям угоди в Раппало німецька розвідка за сприяння націоналістичних організацій Німеччини почала безкарно здійснювати шпигунську діяльність і підривну роботу на території СРСР». Роль «прикриття» для німецької розвідки нібито виконували дипломатичні представництва, гуманітарні організації і концесії. При цьому керівники ОДПУ називали «багатомільйонне населення німецького походження» «природною» базою шпигунства, «ґрунтом для німецької розвідки», оскільки саме радянські німці

виступали «головним джерелом отримання та збирання німецькою розвідкою свідчень» [4].

В артузівській доповідній записці 1925 р. німецькі колонії характеризувалися як «монархічні осередки» на території СРСР, а їх населення — як «націоналістичне» і «профашистськи» налаштоване [5]. Визначаючи соціальний склад німецьких колоністів України, А. Артузов вказував, що «40 — 50% з них великі куркулі і колишні поміщики та сільська інтелігенція, інші — міцні середняки і 5 — 6% незаможні — але вони також перебувають під абсолютним впливом куркульства». На його думку, німецькі колонії «і за своєю численністю, і за своїм соціальним складом (куркульський) та політичним прагненням (фашистсько-національний) становлять величезну небезпеку як ворожі і комунізму, і СРСР верстви населення, з одного боку, а з другого — як групи, що прагнуть зміцнити національні інтереси Німеччини серед нацменшин» [6].

Формування концепції німецької «п'ятої колонії» в СРСР А. Савін пояснює «зривом радянської авантюри щодо «експорту» революції до Німеччини восени 1923 р.» і прийняттям Німеччиною у серпні 1924 р. «плану Дауеса», внаслідок чого відбулася переорієнтація зовнішньої політики на Захід. «Більшовицька влада побоювалась створення “єдиного фронту” капіталістичних держав», що й призвело до радикальної зміни ставлення до Німеччини, передусім з боку контррозвідки ОДПУ [7].

Підсумовуючи, зазначимо, що циркуляр ОДПУ від 9 липня 1924 р. і аналітична записка КРВ ОДПУ «Німецька контрреволюційна робота в СРСР» (не пізніше 14 липня 1925 р.) стали підґрунтям для оперативної діяльності спецслужб СРСР щодо радянських німців у загальносоюзному масштабі [8].

Перехід до нової економічної політики зумовив коригування репресивної політики радянської влади, оскільки на зміну принципу «революційної доцільності» часів громадянської війни проголошено курс на «революційну законність». За словами Й. Сталіна, «революційна законність першого періоду непу спрямовувалась своїм вістрям передусім проти крайнощів воєнного комунізму, проти «незаконних» конфіскацій і поборів. Вона гарантувала приватному господареві, одноосібникові, капіталістові збереження їхнього майна за умови щонайпильнішого додержання ними радянських законів» [9].

Між тим, незважаючи на задекларований захист прав приватного власника, у період непу більшовицька влада продовжувала активно застосовувати економічний тиск щодо німецьких колоністів, запроваджуючи «надзвичайно високі та, в ряді випадків, штучно завищені порівняно з українськими та російськими селами розміри оподаткування німецьких і менонітських господарств» [10]. При цьому партійно-радянське керівництво держави не вважало за потрібне враховувати, що внаслідок революційних подій 1917—1921 рр., нападів махновців відбувся господарський занепад німецьких колоній: «зменшення обсягів землекористування, скорочення кількості робочих коней і поголів'я великої рогатої худоби, зниження обсягів виробництва» [11]. Так, обстеження німецьких колоній Криворізького округу

Катеринославської губернії, проведене у 1924 р., продемонструвало, що вони «ніяк не можуть стати на тверді ноги та вести культурне господарство» [12].

Проте, як зазначає дослідник Б. Чирко, «працівники земельних та податкових органів, радянських та партійних організацій продовжували розгладати німецькі колонії як центри, де панують заможні та куркульські елементи», а тому реалізовували щодо них «жорстку податкову політику». «У звіті Центрального бюро німецьких секцій (грудень 1924 р.), надісланому до ЦК КП(б)У, зазначалося, що німецькі колонії Катеринославської губернії, Волині та Донбасу обкладені сільськогосподарським податком на 2 та 3 розряди вище порівняно з сусідніми українськими селами» [13].

Податковий тиск призвів до посилення еміграційних настроїв німецьких колоністів, які заявляли: «Ми все одно вважаємося чужими. Ми не можемо спокійно розвивати своє господарство. Якщо не завтра, то пізніше нас все одно виженуть» [14].

Значних масштабів еміграційний рух німецьких колоністів на Дніпропетровщині набуває у 1929 р. Дослідник О. Безносів вказує, що поштовою до еміграції став «приїзд у січні 1929 р. до Москви двох менонітів із Західного Сибіру, які бажали отримати там дозвіл на виїзд за кордон. До квітня цього ж року з аналогічною метою в Москві вже перебувало 60 менонітських родин. Після того, як у травні 1929 р. 25 родин, отримавши дозвіл на еміграцію, виїхали до Німеччини, звістка про це швидко поширилася й серед менонітів України» [15].

Особливістю еміграційного руху на Дніпропетровщині було те, що він охопив «не лише менонітів, а й лютеран і католиків». В окремих селах, як, наприклад, с. Водяне Близнюківського району, німці намагалися виїхати організовано — всією колонією [16].

Наймасовішим еміграційний рух був у Близнюківському, Карломарксьському, Петропавлівському районах, із яких станом на 14 грудня 1929 р. виїхало 37 родин. Секретар Близнюківського райпарткому Маєв повідомляв, що німці із колонії Водяне прагнули виїхати до Канади, пояснюючи, що у цій країні їм усім обіцяють «виділити великі ділянки землі, забезпечити засобами для розвитку господарства, причому переселенці зобов'язані протягом трьох років поставити господарство на належний рівень, а якщо цього не досягнуть, то їх позбавлять всього отриманого» [17].

Готуючись емігрувати, німці за безцінь розпродавали або взагалі кидали напризволяще своє майно. Секретар ВУЦВК Василенко повідомляв, що всі «німецькі колонії наводнюються населенням із сусідніх округ для скупки майна» [18]. Оскільки влада всіляко перешкождала розпродажу господарств колоністів, то деякі із них навмисно знищували своє майно. Так, у с. Водяне заможний селянин-німець розбив свою нову молотарку, щоб залізни частини продати на брухт [19].

Секретар ВУЦВК Василенко зазначав, що еміграційний рух німецьких колоністів проходив під наступними гаслами: «Уникнути переслідування релігії, безперервного тижня, зубожіння внаслідок колективізації, наміченої п'ятирічкою» [20].

Партійно-радянське керівництво республіки визнало еміграційний рух німецького населення «антирадянським, контрреволюційним», а очільники Дніпропетровщини пішли ще далі, кваліфікувавши його як «один із видів класової боротьби на селі». Головними причинами «еміграційних настроїв серед німців-селян» вони вже традиційно називали «незадовільний стан масової політичної роботи серед них», «куркульську агітацію і контрреволюційну роботу класово-ворожих нам організацій» [21].

Організаторами еміграційного руху представники влади вважали куркулів, які були позбавлені виборчих прав, та експертників. Зазначимо, що у цьому була доля правди, оскільки, позбавляючи заможних селян права вступити до колгоспів, більшовицьке керівництво держави, по суті, перетворювало їх на своєрідних ізгоїв, на об'єкт наступних репресій. Німецькі селяни усвідомлювали неминучість такого розвитку подій, а тому, не бажаючи потрапити до рук працівників ДПУ, прагнули виїхати за межі СРСР «до Америки і Німеччини, вимагаючи надання їм відповідного дозволу» [22].

Якщо узагальнити, то, за версією працівників ДПУ УСРР, еміграційний рух німецьких селян розвивався наступним чином: «Восени 1929 р. заможнокуркульська частина німців-колоністів, вбачаючи у соціалістичній перебудові села остаточну відсутність можливостей ведення індивідуального господарства, була загітована проповідниками про утиски релігії радвладою, організувала масовий виїзд німців-колоністів до Москви, щоб за допомогою іноземних консульств домогтися від радянського уряду дозволу виїхати за кордон» [23].

Варто сказати, що зовсім по-іншому оцінювали причини еміграційного руху німецьких колоністів українці, які відверто співчували їм. Наприклад, «робітники-залізничники станції Дніпропетровськ у бесідах поміж собою, зокрема, говорили, що “німців-колоністів притисли так, що вони розпродують своє добро і їдуть з СРСР. Німці, добрі хазяї, звикли багато працювати і все мати, а якщо їх оббирають, як і наших селян, так для чого їм тут жити?”» [24].

Намагаючись припинити еміграційний рух німецьких селян, партійне керівництво Дніпропетровщини починає застосовувати різноманітні заходи — від пропагандистсько-агітаційних до адміністративних. Так, для проведення політичної роботи у німецьких селах Дніпропетровський окружком КП(б)У відрядив у розпорядження райпарткомів німців-комуністів. Від райпарткомів вимагали додатково спрямувати до німецьких колоній ще й найкращих партійців, які мали розпочати пропаганду щодо «роз'яснення завдань колективізації», а також розвінчати «сподівання», пов'язані з виїздом за межі СРСР. Німецьким колоністам мали розповісти про «жахливе становище селян у капіталістичних країнах, про їхні перспективи розорення» та «про переваги усуспільненого землеробства над приватновласницьким, індивідуальним, розвиток якого можливий лише в умовах СРСР» [25].

Але за допомогою лише пропагандистських заходів і політичної роботи припинити або навіть стримати еміграційний рух було неможливо. Наприклад,

мешканці с. Водяне Близнюківського району були настільки рішуче налаштовані, що заявляли: «Нікого не слухати і їхати» [26].

Тому партійні очільники Дніпропетровщини вдаються до більш жорстких заходів. У німецьких колоніях починають проводити загальні збори, під час яких примушують селян ухвалювати постанови про те, що «вони не будуть виїжджати» [27]. Райвиконкомом заборонили видавати емігрантам будь-які документи і довідки [28]. Також вони повинні були забезпечити «своєчасне повернення землі і майна німецьким господарствам, які розпродали його і не встигли виїхати, а також тим, які повертаються, одночасно розриваючи кабальні угоди» [29]. Нових власників майна, які перешкоджали його поверненню, мали притягувати до суду. Бідняцьким і маломісним господарствам, які опинилися у скрутному становищі і не могли власними силами відбудувати власне господарство, «райвиконкоми мали надати своєчасну і необхідну допомогу». Одночасно Дніпропетровський окрвиконком досить цинічно пропонував райвиконкомом використати скрутне становище німецьких колоністів, яким не вдалося емігрувати, «для організації сільськогосподарських колективних об'єднань, ТСОЗів» [30].

Однак найбільш дійовим методом впливу на потенційних емігрантів стали заходи, застосовані органами ОДПУ. Як зазначає дослідник В. Ченцов, у листопаді 1929 р. у Москві перебувало більше 13 тис. німців із різних частин СРСР. Уночі з 15 на 16 листопада 1929 р. ОДПУ провело спецоперацію, заарештувавши сотні німців, які намагалися виїхати із СРСР. Після виснажливих допитів уночі з 17 на 18 листопада окремими ешелонами їх відправили до місць попереднього проживання [31].

Більшість німців, яких примусово повернули на Дніпропетровщину, були налякані. Інструктор Дніпропетровського окрвиконкому по роботі серед німців Роцький у доповідній записці, датованій 14 грудня 1929 р., вказував, що «настрій у цих родин забитий, хочуть нікому нічого говорити, де, мов, щось скажи, так зараз попадеш туди, де наші сидять (ДПУ)» [32].

Проте були і такі німецькі родини, які не полишили спроб емігрувати. Серед них — Юліус Петрович Левін із колонії Камінопілля Криворізького району, який після повернення продовжив листуватися з німецьким консульством у Москві, повідомляючи йому про скрутне становище німців-менонітів, а згодом намагався нелегально перетнути кордон з Польщею, за що був заарештований ДПУ і засуджений [33].

Репресивний тиск на німецьке населення Дніпропетровщини посилювався з початком суцільної колективізації. Зауважимо, що в окремих німецьких колоніях створення колективних об'єднань розпочалося ще до проголошення соціалістичної перебудови аграрного сектора. Але слід враховувати, що німецькі селяни організовували колгоспи з найменшим рівнем усупільнення засобів виробництва — ТСОЗи (товариства спільного обробітку землі), вступали до них переважно бідняки, а загальна кількість членів була незначною. Вживали ці колективні об'єднання лише завдяки підтримці держави. Наприклад, Кіндрат Кіндратович Моор, голова сільради німецької колонії Рибальське Дніпропетровської міськради, описує процес створення

колгоспу наступним чином: «...1928 р. я вперше почув про колективізацію. Були в нас організовані так звані гуртки «спільного обробітку землі». Наш гурток був № 4. Він допоміг нам стати на шлях колективного господарювання. Ми скликали збори селян і поставили питання про утворення СОЗу... Я заявив, що я перший член СОЗу, до мене приєдналися товариші...

...Нас стало 19 чоловік. 14 квітня 1929 р. зареєстровано статут СОЗу, який назвали ім. К. Лібкнехта, в Карломарксівському райвиконкомі за № 29. Звісно, наш СОЗ був бідним, але держава нам допомогла. Уже 20 квітня цього року ми одержали від держави 77 пудів пшениці. Лише за допомогою держави ми мали змогу засіяти свою землю. З того часу ми могли вже агітувати за СОЗ» [34].

20 березня 1929 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про економічну, культурну, радянську і партійну роботу в німецьких селах України», яка орієнтувала партійний апарат на «рішучий наступ на капіталістичний елемент». Передбачалося протягом місяця розробити план колективізації у німецьких селах, «очистити» від «шкідливих елементів» радянські органи і культурно-освітні установи [35].

На виконання цієї постанови Дніпропетровський окружний комітет КП(б)У вже 28 березня 1929 р. приймає рішення у 1928/29 р. організувати в німецьких селах хоча б одне колективне господарство на район. У зв'язку з цим райпарткомі зобов'язали провести пропагандистську роботу «серед німецької бідноти і середняків за ведення колективних форм господарювання». Показово, що партійне керівництво Дніпропетровщини усвідомлювало всю складність поставленого завдання, визнаючи, що «у німецьких селах майже відсутні колективні форми ведення сільського господарства» [36].

На практиці проведення суцільної колективізації у німецьких селах полягало у тому, що вся селянська громада у примусовому порядку переходила на статут ТСОЗу, тобто всі її члени автоматично ставали членами колективного об'єднання. Саме у такий спосіб були створені колгоспи у німецьких селах Катеринівка Солонянського району, Миколаївка та Манвелівка Васильківського району, Олександрівка Карломарксівського району [37]. Організація німецьких ТСОЗів на Дніпропетровщині супроводжувалася їх «чисткою» від «куркульських елементів», тобто тих селянських господарств, які оподатковувалися в індивідуальному порядку.

Важливим фактором, що ускладнював проведення суцільної колективізації в німецьких селах, республіканське керівництво вважало «засміченість німецьких сільрад та правлінь кооперації чужим елементом» — куркулями та підкуркульниками. Тому на початку 1930 р. ВУЦВК ухвалив рішення переобрати їх склад [38], що фактично означало проведення чистки німецьких сільрад і правлінь кооперації, зміну їх складу за рахунок бідняцько-батрацьких верств села.

Темпи колективізації у німецьких національних районах перевищували середньоукраїнські. У Високопільському районі, наприклад, станом на 19 лютого 1930 р. колективізували 2 346 господарств, що становило 91,2%

всіх бідняцько-середняцьких господарств району. На основі цих господарств було створено 36 колективних об'єднань, із них 16 — у менонітських селах. У Молочанському районі до 10 березня 1930 р. колективізували 95% господарств [39].

Дослідниця Л. Якубова наголошує, що «впродовж здійснення суцільної колективізації в суспільній свідомості насаджувалася думка, що національні райони саме тому йдуть у першій шерензі колгоспного будівництва, що правильне здійснення ленінської національної політики викликало їхню швидку радянізацію та розширення соціальної бази соціалістичних ідей в нацменселі» [40]. На практиці високі темпи створення колективних об'єднань у німецьких колоніях і національних районах Дніпропетровщини пояснювалися не ідеологічними причинами, а розташуванням у Степовій зоні, яка входила до регіонів суцільної колективізації.

Основним інструментом масової колективізації в німецьких колоніях стало розкуркулення, механізм здійснення якого був визначений низкою політичних і законодавчих актів, виданих на початку 1930 р., зокрема постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Так, у Високопільському районі до 25 березня 1930 р. за третьою категорією розкуркулили 68 родин, із яких 30 були менонітськими. Ці родини переселяли до спеціальних куркульських поселень, розташованих на нових, відведених для них за межами колективних господарств ділянках. Для менонітів куркульські висілки були створені біля українських сіл Заградівка і Наталине Високопільського району [41].

Умови проживання в більшості таких поселень були наступними. Житло й господарські будівлі споруджувалися за рахунок коштів самих розкуркулених або дозволялося переносити туди надані їм бідняцькі будівлі. Кожній розкуркуленій сім'ї надавалася ділянка землі, малоцінні засоби виробництва, фураж з розрахунку можливого обробітку землі та посівні матеріали при обов'язковому засіві й залежно від норми завдання. Населення куркульських висілок було позбавлене виборчих прав.

Під час проведення розкуркулення німці-колоністи, які мали громадянство Німеччини, почали масово звертатися зі скаргами на конфіскацію майна до Наркомату іноземних справ СРСР. Показово, що більшовицьке керівництво держави усвідомлювало незаконність застосованих до селян репресивних заходів, таких як «обшук і вилучення майна до моменту сплати податку, опис майна на суму, що перевищує недоплату, конфіскація майна за борги третіх осіб, вивезення і продаж описаного майна у стислі строки, арешт в адміністративному порядку за несвоєчасну сплату податків». У таємному листі Наркомату фінансів СРСР від 8 лютого 1930 р. прямо визнавалося, що «ці заходи не знаходять точного обґрунтування у внутрішньому праві і не перебиваються діючим законодавством, що порушує договірні зобов'язання СРСР» [42].

Намагаючись уникнути ускладнень на міжнародній арені, Кремль був змушений відреагувати. Так, Наркомат фінансів СРСР зобов'язав окрфінвідділи

при стягненні недоїмок з іноземних громадян суворо дотримуватися закону, а саме — обшук, опис і арешт майна здійснювати лише за іменним ордером прокуратури і на суму, що не перевищувала розмір боргу. Після цього справу мали передавати до судових органів і до ухвалення судового рішення конфісковане майно заборонялося продавати [43].

Крім того, 21 березня 1930 р. Дніпропетровський окрвиконком отримав розпорядження голови РНК СРСР Рикова, згідно з яким конфісковане майно куркулям — громадянам Німеччини або поверталось, або за нього виплачувалася компенсація за рахунок коштів місцевого бюджету з наступним відшкодуванням із резервного фонду РНК СРСР. Причому цій категорії куркулів у разі виселення за межі районів суцільної колективізації надавалася можливість продажу свого майна, у тому числі і нерухомого, а також виділялися необхідні землі [44].

Здійснення суцільної колективізації призвело до посилення еміграційних настроїв серед німецького населення Дніпропетровщини. Секретар німецької секції ЦК КП(б)У І. Гебгарт визнавав, що «розгортання суцільної колективізації в місцях компактного мешкання німців відбувалося в обставинах поголовного зарахування колоністів до категорії куркулів з відповідним економічним і правовим переслідуванням, що спровокувало повторну хвилю масової еміграції наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр.» [45].

У зв'язку з цим влада знову почала боротьбу з німецьким еміграційним рухом. У лютому 1930 р. ЦК КП(б)У, розглянувши питання про еміграційний рух серед колоністів Одеського, Миколаївського, Херсонського, Мелітопольського, Запорізького, Волинського, Коростенського, Артемівського, Луганського, Дніпропетровського, Сталінського округів, зобов'язав партійні комітети ліквідувати спроби «антирадянського елемента» організувати виїзд колоністів за кордон. А у квітні 1930 р. відреагував і ЦВК СРСР, видавши розпорядження про недопущення виїзду до Москви селян, які збиралися емігрувати [46].

Після оприлюднення 2 березня 1930 р. сталінської статті «Запаморочення від успіхів» і постанови ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі» у німецьких колоніях починається масовий вихід із колгоспів. Внаслідок цього у Високопільському районі станом на 10 жовтня 1930 р. у колективних об'єднаннях залишилося тільки 27% селян, тобто фактично стільки, як і напередодні суцільної колективізації. У Молочанському районі виходи із колгоспів не набули масового характеру, і восени 1930 р. рівень колективізації там становив 79,9% [47].

Протягом наступного етапу колективізації (березень — грудень 1930 р.) для стабілізації колгоспного руху і залучення до нього селянства влада почала активно використовувати економічні важелі впливу — систему індивідуальних завдань при оподаткуванні й твердих заготівельних планів. За законом вони мали застосовуватися лише щодо заможних селян, так званих «куркулів», однак у вже розкуркуленому селі «експертниками» і «твердоздавцями» ставали

одноосібники, незалежно від їхнього майнового становища, які не бажали вступати до колективних об'єднань. Приміром, у німецькій колонії Межова Райпільської сільради Межівського району в індивідуальному порядку оподаткували 22 господарства. Але проведене за розпорядженням Дніпропетровського окрвиконкому 1 серпня 1930 р. обстеження засвідчило, що 10 господарств (8 німецьких і 2 українські) «були притягнуті неправильно», оскільки не мали ознак куркульських господарств. Зокрема, до куркульських зарахували господарство Карла Відмана, сім'я якого складалася із 5 осіб і який володів 14,12 га землі, мав коня, лоша, корову і теля. Заможним було визнано і господарство Фрідріха Цімермана, у якого була ще численніша родина — 7 осіб. Йому належало 17,81 га землі, кінь, 2 лоша, корова і теля [48]. Перелік їхнього майна засвідчує, що господарства К. Відмана і Ф. Цімермана не підпадають не лише під категорію куркульських, а й заможних середняцьких.

Зазначимо, що у 1930/31 р. розмір оподаткування господарств експертників зріс порівняно з 1929/30 р. на 200—300%. Так, Ф. Кремер із цієї ж німецької колонії у 1929/30 р. сплатив податку 304 крб, а в 1930/31 р. йому нарахували 862 крб — збільшення на 280%. А в Августа Ульріха податок зріс з 445 крб до 1190 крб — на 270% [49]. Навіть комісія Дніпропетровського окрвиконкому визнала «суму нарахованого податку нереальною», вказавши на неможливість її стягнення у повному обсязі, а відтак на необхідність «перевірити правильність встановлення прибутку цим господарствам» [50].

Німецька влада, яка за дипломатичними каналами отримувала інформацію про утиски німецьких колоністів в СРСР, намагалася захистити права своїх громадян. У Москві з 16 червня по 8 липня 1930 р. відбулися німецько-радянські переговори, за результатами яких німецьким громадянам, які проживали на території УСРР, були надані наступні права при проведенні колективізації:

«1. У районах, де проводиться землеустрій у зв'язку з рішенням більшості селян увійти до колективу, — німецькі селяни, які не вступили до колективу, а продовжують індивідуальне господарство, отримують рівноцінні ділянки землі за місцем проживання, а якщо за місцевими умовами неможливо, то в іншій земельній громаді.

2. Якщо німецькі громадяни, які не бажають вступити до колгоспів, повертають свої земельні ділянки, то їм повинні виплатити вартість їхніх будинків та інших будівель, городів і фруктових садів, а також останнього року з обробітку землі, посіву, добрив та ін.

3. Оцінка майна здійснюється місцевими адміністративними і фінансовими установами. Німецьким громадянам надається право оскаржити цю оцінку перед відповідними органами» [51].

Новий етап у розвитку колгоспного руху у німецьких колоніях розпочався після ухвалення на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК ВКП(б) спеціальної резолюції, в якій ставилося завдання подвоїти на весну 1931 р. існуючий рівень колективізації і закінчити її в основному до кінця року у найважливіших житницях країни, включаючи степову зону України. Важелі, використані

при створенні колгоспів у цей період, були майже тотожні тим, що пройшли апробацію у перші місяці 1930 р.: ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села, хлібзаготівлі, фінансові заходи тощо.

Жертвами масової депортації 1931 р. стали і німецькі селяни. Лише із колонії Миколаївка Васильківського району Дніпропетровської області було вислано 5 німецьких родин. Аналіз облікових карток депортованих дозволяє зробити певні узагальнення щодо критеріїв, якими керувалася місцева влада, здійснюючи нове розкуркулення.

По-перше, частина депортованих була експертниками — так називали селян, які згідно із законом про єдиний сільгосподаток оподатковувалися не у звичайному, а в індивідуальному порядку, поширеному лише на куркульські господарства. При визначенні розміру сільгосподатку для експертників фінансові органи враховували не лише економічні ознаки господарства (площу посіву, кількість робочої худоби тощо), а весь комплекс відомостей про прибутки куркуля, які надавалися сільськими податковими комісіями. Запроваджуючи індивідуальне оподаткування, більшовицьке керівництво прагнуло вилучити в куркулів так звані «нетрудові прибутки». Наприклад, в експертному порядку оподатковувалося господарство Карла Яковича Мартина, який у 1930/31 р. сплатив 370 крб, а також Християна Андрійовича Гауса — 316 крб [52].

По-друге, серед депортованих значну частину становили селяни, які в облікових картках фігурують як розкуркулені в 1930 р. Скоріш за все, це селянські господарства, які зарахували до третьої категорії куркулів, або розкуркулені, тобто розпродані, за невиконання хлібзаготівель, як приміром, Карл Якович Мартин [53].

По-третє, більшість депортованих німецьких селян характеризуються в облікових картках як «дореволюційні куркулі». Так, у власності Володимира Християновича Швейцера до революції нібито було 80 десятин землі, 20 коней, 7 корів, 6 голів молодняка, двигун-молотарка. Крім того, він наймав 2 постійних батраків, 6—7 сезонних [54]. Встановити достовірність цих даних важко, бо сільради часто свідомо фальсифікували довідки про соціальне становище розкуркулених або репресованих.

Ще одним критерієм для зарахування німецьких селян до куркульських списків була їх «антирадянська діяльність». Зокрема, у політхарактеристиці К. Я. Мартина вказувалося, що він «систематично займався агітацією проти всіх заходів радвлади на селі, у 1930 р. агітував за еміграцію в Канаду» [55]. Зрозуміло, що виникає обґрунтоване запитання, чи насправді ці німецькі колоністи допускали антирадянські висловлювання, оскільки контрреволюційну агітацію працівники ДПУ звичайно приписували тим, кого збиралися репресувати.

Примітно, що серед депортованих значну частину становили селяни, які були членами колективних об'єднань. Так, ще у 1929 р. вступили до колгоспу Еміль Християнович Швейцер і Володимир Християнович Швейцер [56]. Факти перебування «класово-ворожих елементів» у складі

колгоспів органи ДПУ пояснювали підступністю куркулів, яким нібито вдалося проникнути до колгоспів ще до або напочатку розкуркулення, задалегідь розбазаривши своє майно чи приховавши його від конфіскації. У доповідній записці інформвідділу ОДПУ від 30 січня 1931 р. стверджувалося, що в деяких районах «класово-ворожі елементи» становили 2—3 і більше відсотків від загальної кількості колгоспників. Саме у великій «засміченості» колгоспів, особливо колгоспного керівництва, колишніми куркулями, торговцями, поміщиками чекісти вбачали причини безгосподарності, що панувала в багатьох із них, саботажу основних господарсько-політичних кампаній на селі, масових виходів із колгоспів бідняків і маломісних середняків [57].

Застосування репресивних методів забезпечило необхідний приплив селян до колгоспів, а у підсумку це дозволило завершити колективізацію у німецьких національних районах. Станом на 20 березня 1931 р. рівень колективізації у Люксембурзькому районі досягнув 95,5%, Молочанському — 95%, Високопільському — 92,1% [58].

Здійснення суцільної колективізації зумовило господарський занепад німецьких колоній. Передусім відбулося скорочення посівних площ. Приміром, у Високопільському районі у 1932 р. вони зменшилися на 5 800 га порівняно з 1927—1928 рр. Крім того, примусове насадження колгоспів супроводжувалося масовим нищенням худоби селянами, які не бажали її усуспільнювати, висунувши гасло: «З голими руками до СОЗу». В результаті у Високопільському районі на початку 1932 р. поголів'я коней і корів було меншим порівняно з 1926 р. у 1,5 і 3,5 рази відповідно [59].

Репресивні заходи проти німецьких колоністів активно застосовувалися і під час хлібозаготівельних кампаній 1931—1933 р. Річ у тім, що партійно-радянське керівництво держави вважало, що створення колгоспно-радгоспної системи дозволило вирішити заготівельну проблему, а саме: збільшити вилучення сільськогосподарської продукції в українському селі для забезпечення потреб індустріалізації. У промові секретаря ЦК КП(б)У В. Чернявського на липневій (1931 р.) нараді з питань хлібозаготівель стверджувалося, що «завдяки величезному збільшенню соціалістичного сектора товарність нашого сільського господарства значно зросла, вихід товарного хліба значно більший, ніж у попередні роки» [60].

Натомість реальні можливості аграрного сектора, дезорганізованого «соціалістичною перебудовою», до уваги майже не бралися. У таємній директиві ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1931 р. прямо зазначалося, що «інтереси держави мають бути забезпечені за будь-яких умов» [61]. Оскільки ні індивідуальний селянський, ні усуспільнений колгоспний сектор не могли забезпечити виконання нереальних хлібозаготівельних планів, влада починає використовувати випробуване зняряддя впливу — репресії, які поступово набувають масового, тотального характеру.

Зміст репресивних заходів, застосованих владою під час заготівель 1931/32 р., розкриває таємна директива ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1931 р., яка вимагала посилення каральних дій за приховування і крадіжки хліба в

колгоспах, проведення чистки колгоспів від ворожих елементів, виключення з партії комуністів, які «поширюють чутки про нереальність планів, а також заявляють про необхідність забезпечити селян хлібом» [62].

Крім того, одним із репресивних заходів, спрямованих проти німецьких селян — «злісних нездавців хліба», була система штрафів і конфіскація майна. Так, 7 січня 1932 р. збори об'єднаного активу артільей «Уніот» і «Паризька комуна» с. Йосипівка Дніпропетровського району ухвалили рішення звернутися до сільради з вимогою оштрафувати і продати з громадських торгів майно Веніаміна Теодоровича Алерта, який «злісно» не виконував «завдання з хлібозаготівлі». Іншим «нездавцям» — Івану Готлібовичу Штейнке, Івану Фрідріховичу Фаберу, Христині Готфридівні Лок і Івану Альбриту було встановлено дводенний термін для виконання хлібозаготівель, після чого їх також мали «зарахувати до куркульських господарств, дати тверді завдання і за невиконання хлібозаготівель продати з торгів» [63].

Під час проведення хлібозаготівель 1931/32 р. поширеним методом впливу на селян — нездавців у німецьких колоніях і колгоспах Дніпропетровщини стало фізичне насильство, яке в офіційних документах партійних і радянських установ, органів юстиції та ДПУ кваліфікувалося як «злочинне порушення революційної законності». Зазначимо, що, використовуючи термін «порушення революційної законності», центральна і республіканська влада намагалася відмежуватися від дій місцевого керівництва, яке нібито неправильно впроваджувало в життя їхні настанови, свідомо допускало зловживання й перекручення, і перекладала таким чином провину на виконавців.

Особливого розголосу набули методи роботи «буксирної» бригади у с. Кальчинівка Люксембурзького району. Як свідчать документи, ця бригада була спеціально організована уповноваженим з хлібозаготівель по Новокраснівській сільраді, членом бюро Люксембурзького райпарткому Горзоном із активістів сусідніх сіл Новокраснівка і Республіка. Працював «буксир» у с. Кальчинівка уночі з 10 на 11 лютого 1932 р. При цьому «буксирну» бригаду було розподілено на три куткових на чолі з бригадирами, які розпочали свою роботу о 9 годині вечора, а закінчили о 2 — 4 годині ночі [64].

Контингент хлібоздавців було визначено заздалегідь. До списку увійшли колгоспники, які «нібито отримали з перевищенням хліб за трудодні» [65].

Методи роботи «буксиру» були наступними: до куткових бригад викликали колгоспників, яких розміщували в ізольованих, неопалюваних кімнатах. Після чого активісти починали індивідуальну роботу з селянами, вимагаючи від них здачі хліба у кількості більшій, ніж ті отримали на трудодні. Під час цієї «роботи» «буксирники» лялали селян, називаючи свинями, коровами, примушували їх «нагинатися та ригати хлібом», хапали за груди, душили, тикали кулаками в зуби, погрожували зброєю. Колгоспників роздягненими вивозили за село, в степ, залякуючи, що вишлють на Соловки. Наслідком такого «виховання» було те, що багато селян пообморожувало ноги. Відчуваючи повне всевладдя над селянами, заготівельники навіть організували муштрування затриманих, примушуючи їх виконувати

команди: «Встати!», «Смирно!». У жінок активісти «цікавилися», «чи вони вже попросилися з дітьми», бо їх «уже більше не побачать», а потім повідомляли, «що нянькатися з ними бригади не мають наміру» [66]. «Буксирники» настільки налякали мешканців с. Кальчинівка, що п'ять родин вночі втекли із села, кинувши все майно, чим скористалися активісти, привласнивши речі колгоспників-утікачів [67].

Показовими були і результати нічного рейду «буксиру» — бригада змогла вилучити лише близько 6 пудів різних культур, що свідчить про відсутність прихованого міфічного «пшеничного міста» у селі [68].

Аналогічні методи хлібозаготівель практикувалися і в інших селах Люксембурзького району — Мар'янівка, Пробужденіє, Ново-Керменчик.

Проведенню рейдів буксирних бригад передували наради активу у вказаних селах, на яких здійснювали організаційну підготовку та ідеологічну обробку заготівельників. Проводили ці наради член бюро Люксембурзького райпарткому, уповноважений по Ново-Керменчицькій та Мар'янівській сільрадах Хаткевич і голова Ново-Керменчицької сільради Петерс. На нарадах над активістами відверто знущалися: «Петерс ганяв їх туди-сюди, муштрував, матюкався, стукав кулаками об стіл». Після чого членам «буксирних» бригад встановлювали персональні завдання — заготувати до ранку 150, 300 пудів хліба. У разі невиконання їм погрожували виключенням із партії, вивезенням разом з родиною на куркульський хутір та навіть розпуском колгоспів і ліквідацією сіл. Петерс відверто рекомендував активістам проводити у селах тотальні обшуки, при цьому «ходити по коліна в крові так, щоб не замазатися» [69]. З огляду на це стає зрозумілим, чому «буксирні» бригади працювали вночі, а їх члени застосовували до селян-нездавців фізичні методи впливу.

Дослідник Д. Мешков вказує, що приводом до порушення «Кальчинівської справи» стало звернення члена ВУЦВК і голови колгоспу «Фриш анс Верк» цього села Етілії Фрідріхівни Вельмс до голови ВУЦВК Г. Петровського. Е. Вельмс відмовилася виконувати хлібозаготівельний план, вивозити хліб із артїлі, заявивши, що уповноважені забирають останнє і колгоспники будуть голодувати, а також почала видавати членам артїлі хліб на трудодні. Районна влада кваліфікувала її дії як «опортуністичне ставлення» до заготівель, за що Е. Вельмс була виключена з партії і знята з посади голови артїлі [70].

Оскільки «Кальчинівська справа» набула значного розголосу, партійне керівництво Дніпропетровщини було змушене відреагувати. 14 травня 1932 р. бюро обкому та обласна КК ухвалили постанову із уже звичною для таких документів назвою «Про викривлення політики партії і порушення революційної законності в Люксембурзькому районі», в якій члени райпарткому і контрольної комісії звинувачувалися у намаганнях приховати «куркульсько-провокаційні дії» уповноважених із хлібозаготівель у селах Кальчинівка, Мар'янівка, Пробужденіє. У зв'язку з цим бюро Люксембурзького райпарткому і президія контрольної комісії були розпущені, секретаря райпарткому Естерлейна, голову райвиконкому Дейчмана і голову КК Захорутіна усунуто

з посад із оголошенням суворої догани. Безпосередніх організаторів хлібозаготівель Хаткевича, Горзона і виконавців (Петерса, Клінга, Терницького, Рунковського, Терещенка, Бендіга) було виключено з партії і притягнуто до кримінальної відповідальності [71].

Розгляд справи «люксембурзьких заготівельників» відбувся 30 травня—1 червня 1932 р. виїзною сесією Дніпропетровського облсуду за особистої участі виконуючого обов'язки прокурора області Геца. Згідно з вироком суду Петерса було засуджено до 8 років позбавлення волі, Хаткевича — до 6 років, Горзона — до 3 років, Бендіга — до 4 років, Рунковського і Терницького — до 1 року примусових робіт [72].

Підсумовуючи, зазначимо, що покарання окремих «перекрутників революційної законності» не могло змінити ситуацію на краще, оскільки за попередні роки місцеві очільники звикли діяти не за законом, а радше за принципом «політичної доцільності», вважаючи правомірним застосування насильства до саботажників господарсько-політичних кампаній. На той час репресії вже стали важливим складником аграрної політики радянської влади, а тому німецькі колонії Дніпропетровщини й далі жили в атмосфері страху і тотального тиску з боку держави.

Застосування «воєнно-комуністичних методів» під час заготівельної кампанії викликало невдоволення німецьких селян і посилило емігрантські настрої у німецьких колоніях. Так, голова правління колгоспу «Гігант» у Новомиколаївському районі Бенке заявив: «Ми старалися для держави і посіяли цінну культуру — пшеницю. Все літо працювали, своєчасно зібрали врожай, а тепер у нас забирають останнє. Це тому, що ми — німці і нас нікому захистити. Така постановка призведе до розкладу нашої артілі, і ми будемо змушені розбігтися». Присутній при цьому колгоспник Файрат зазначив: «... У Радянському Союзі нам місяця немає, захистом тоді для нас стане Німеччина, жодного німця в СРСР не залишиться» [73].

Під час наступної хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р. німецькі національні райони і села знову отримали заготівельні плани, які були явно «непідійомними» для колективного та індивідуального сектора. Тому доведення хлібозаготівельних планів 1932 р. викликало спротив у колгоспах «Ауфбау» Карлолібкнехтської сільради, «Україна» Мар'янівської сільради, Новокраснівської і Ново-Керменчицької сільрад Люксембурзького району. Лише після застосованих райпарткомом заходів ці колгоспи (за виключенням Ново-Керменчика) погодилися їх прийняти [74].

Свідченням нереальності хлібозаготівельних планів, які отримали німецькі національні райони Дніпропетровської області, була постійна зміна строків їх виконання. Так, 21 листопада 1932 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У визначило наступні строки завершення хлібозаготівель: для Люксембурзького району—1 грудня 1932 р., Високопільського — 5 грудня, Молочанського—1 січня 1933 р. [75]. А вже через місяць — 23 грудня 1932 р. — новим рішенням партійного керівництва Дніпропетровської області виконання хлібозаготівель було відтерміновано: для Люксембурзького району на 1 січня 1933 р., Високопільського—18 січня, Молочанського — 26 січня [76].

Тому головну роль у здійсненні заготівель 1932/33 р. знову відіграли репресії, застосування яких набуває системного характеру, а їх реалізація відбувається з особливою жорстокістю. Репресивні дії влади у цей час спрямовувалися насамперед на забезпечення виконання заготівельних планів за рахунок так званих «невидимих припасів хліба», тобто вилучення у селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого» зерна [77]. Партійне керівництво республіки протягом усієї заготівельної кампанії вважало, що в «чорних коморах» селян приховані тисячі тонн хліба. Зокрема, М. Хатаєвич стверджував, що в 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85% до 90% колгоспників [78]. Партійні очільники продовжували перебувати в полоні міфу про «підземне пшеничне місто» навіть у розпал голоду, пропонуючи надавати допомогу голодуючим селянам за рахунок нових експропріацій зерна у їхніх односельців [79].

Саме за приховування хліба був репресований німецький селянин Якуб Якубович Ульріх, який мешкав на куркульському висілку — адміністративній ділянці №1 Костромської сільради Апостолівського району. 15 листопада 1932 р. під час обшуку його господарства на подвір'ї була виявлена яма, в якій було приховано 21 пуд зерна (8 пудів жита, 3 пуди проса і 10 пудів інших культур). Цікаво, що до Я. Я. Ульріха застосували ст. 54-10 КК УСРР, звинувативши у здійсненні контрреволюційної агітації — нібито під час заготівель він говорив селянам: «Хліб здавати в хлібозаготівлю не потрібно», «У нас хліба для держави немає», «Що це за влада, все забирають у хлібозаготівлю, скоро вже нічого буде брати» [80].

11 грудня 1932 р. Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР ухвалила постанову вислати Я. Я. Ульріха через ПП ОДПУ до Казахстану терміном на 3 роки. Зауважимо, що в обвинувальному висновку для Я. Я. Ульріха пропонували більш суворе покарання—10 років концтабору [81].

Іншим напрямом репресивної політики стали виявлення й покарання «найбільш злісних саботажників хлібозаготівель» — «контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементів, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі» [82]. З аналізу документів ДПУ УСРР видно, що центральне й республіканське партійне керівництво пояснювало невиконання державних заготівельних планів («існуванням на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, пов'язаного із закордоном та іноземними розвідками, головним чином з польським главштабом» [83]. Саме міфічне «контрреволюційне повстанське підпілля» виступало в ролі організатора саботажу хлібозаготівель.

Серед «саботажників заготівель» репресивний удар спрямовувався насамперед на районну ланку управлінців. Так, 17 вересня 1932 р. «за відвертий опортуністичний опір хлібозаготівлям» зняли з роботи голову Молочанського райвиконкому Пеннера, а справу щодо нього передали до обласної контрольної комісії для вирішення питання про виключення з партії. Крім того, були усунуті з посад директор Молочанської МТС Мартенс, голова районної контрольної комісії Матлінський, секретар райпарткому Клещуков. Причиною чистки партійно-радянського і господарського апарату Молочанського німецького

національного району стали повільні темпи хлібозаготівель — на 15 вересня річний план було виконано лише на 11% [84].

В офіційних документах районних функціонерів звинувачували у свідомому саботажі хлібозаготівель. Та, на наш погляд, річ в іншому, а саме: більшість із них стали «саботажниками» мимоволі, оскільки робили в тих умовах все можливе, але не забезпечили виходу на планові показники передусім через нереальність державних завдань.

Одним із напрямів репресій, що реалізовувалися за адміністративною лінією радянськими органами — сільрадами, райвиконкомками, облвиконкомками, була товарна блокада найбільш відсталих із виконання плану хлібозаготівель районів, запроваджена постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 18 листопада 1932 р. Вона заборонила завезення й продаж у цих районах «усіх без винятку промтоварів» [85]. Поширювалася товарна репресія і на німецькі національні райони Дніпропетровської області — Високопільський та Молочанський. Умовою відновлення «завезення і продажу промкрану» було «досягнення рішучого зрушення у виконанні хлібозаготівельного плану» [86].

Зазначимо, що товарна репресія виявилася малодієвою, не призвівши до прискорення темпів хлібозаготівель. Перед загрозою нового голоду позбавлення селян можливості придбати кран не могло заохотити їх віддати весь хліб державі. Водночас на «чорних ринках» процвітала торгівля товарами першої необхідності, ціни на які значно зросли: наприклад, вартість коробки сірників у деяких районах досягала 2 крб [87].

З-поміж інших заходів «економічного тиску», що вживалися до «саботажників» хлібозаготівель у 1932/33 р., особливе місце займає «чорнодошечний» метод впливу, запроваджений постановою політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. Згідно з нею, колгоспи, що потрапляли на «чорну дошку», опинялися у стані своєрідної економічної блокади — у них припинялася кооперативна, державна й колгоспна торгівля, а з кранмиць вивозилися всі товари; з колгоспів, колгоспників і одноосібників стягувалися всі раніше видані кредити та інші фінансові позики. Водночас у колективних об'єднаннях проводилася чистка від «контрреволюційних елементів». Занесення колгоспів на «чорну дошку» здійснювалося за рішенням облвиконкомів, які зобов'язувалися негайно повідомляти про це ЦК [88].

Серед занесених на «чорну дошку» були і колективні об'єднання німецьких національних районів: Молочанського — колгоспи «Авангард» (с. Гейдельберг), «Райхенфельд» (с. Широке), «Свідомі»; Люксембурзького — «Нейгоф» (с. Ново-Керменчик) і «Вперед»; Високопільського — «Імені 1 Травня» (с. Пригір'я), «Червоний господар» (с. Озерівка), «Червоний партизан» (с. Іванівка), «Червона Україна» (с. Іванівка) [89].

Проте застосування «чорнодошечної» екзекуції колгоспів і сіл не принесло владі бажаних результатів. Так, у рішенні Дніпропетровського обкому КП(б)У від 5 лютого 1933 р. зазначалося, що у «чорнодошечних» колгоспах, серед яких були і вищеперелічені, хлібозаготівлі продовжують залишатися на такому ж низькому рівні, як і на момент занесення їх на «чорну дошку» [90].

Варто сказати, що «чорнодошечний» метод впливу продовжував використовуватися і під час формування насіннєвих фондів у лютому—березні 1933 р. Зокрема, станом на 18 лютого 1933 р. у списках «чорнодошечників» значився Високопільський район [91].

Застосовувалася проти німецьких колоністів Дніпропетровщини і така форма репресії, як експропріація та депортація селянських господарств. Постанова й інструкція РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. санкціонували вилучення «земельних наділів, у тому числі й садибної землі», у тих нездавців-одноосібників, які «злісно» ухилялися від виконання планів хлібозаготівель і проводили «пряму підривну роботу проти хлібозаготівель». Цю категорію «саботажників», а також тих одноосібників, у кого виявили «закопаний у ямах хліб», дозволили депортувати за межі району або області [92]. Постанову про виселення ухвалювала сільрада з подальшим затвердженням облвиконкомом. При цьому, згідно з роз'ясненнями ЦК КП(б)У були відсутні будь-які обмеження щодо кількості господарств, до яких могла застосовуватися депортація [93]. 16 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У відкоригувало інструкцію РНК УСРР, санкціонувавши висилку лише за межі України [94].

На практиці рішення про експропріацію й депортацію селянських господарств остаточно ухвалювалися не радянськими, а партійними органами. 29 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило депортувати за межі Дніпропетровської області 700 господарств одноосібників із 20—25 сіл і 700 осіб «злісних елементів і куркулів» без сімей (ймовірно, ними були голови депортованих родин, яких виселяли окремо) [95]. На виконання цього рішення 5 січня 1933 р. Дніпропетровський облвиконком приймає постанову, в якій визначає 27 сіл і кількість селянських родин, які мали виселити з них. Обласна влада висунула всім депортованим стандартні обвинувачення: «активна злісна протидія виконанню державного плану хлібозаготівель», «розкрадання та псування колгоспного хліба», порушення постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону соціалістичної власності» [96].

Депортацію одноосібників провели в січні 1933 р., виселивши за межі України 690 родин і 700 однаків із 19 районів Дніпропетровської області. Серед депортованих були і німецькі селяни із с. Йосипівка Магдалинівського району і с. Гейдельберг Молочанського району, із яких виселили по 20 селянських господарств [97].

Але навіть масштабний репресивний тиск на колективні об'єднання та одноосібників німецьких колоній не зміг забезпечити владі бажаного результату. Станом на 5 січня 1933 р. Високопільський район виконав річний хлібозаготівельний план лише на 65,4%, Молочанський — на 53,7%. У передовиках був тільки Люксембурзький район — 97,2% [98].

До кінця січня 1933 р. ситуація із виконанням хлібозаготівель у німецьких національних районах суттєво не покращилася: Високопільський — 69,5%, Молочанський — 55,9%. Лише Люксембурзький район завершив хлібозаготівлі, хоча річний план із заготівлі пшениці виконав лише на 57,7% [99].

Реакцією німецьких селян на тотальне вилучення продовольства і масштабне застосування репресій стало так зване «неорганізоване відхідництво»: колгоспники й одноосібники разом із сім'ями почали тікати із сіл. Своє прагнення виїхати за межі сільської місцевості вони пояснювали «вивезенням посівматеріалів у хлібозаготівлю і відсутністю хліба». Так, із артїлі «Труд» Зеленопільської сільради Криворізького району на 1 січня 1933 р. виїхали родини колгоспників Фрізіна, Ванбеккера, Діка і Гамана. В окремих німецьких національних селах Високопільського та Криворізького районів втечі набули масового характеру [100].

Тотальна конфіскація їстівних припасів у селянства, проведена під час «кампанії з посилення хлібозаготівель», призвела до масового голоду у німецьких колоніях. За інформацією Дніпропетровського обкому КП(б)У від 28 лютого 1933 р., Високопільський німецький національний район опинився серед чотирьох районів області, найбільш вражених голодом. Так, у менонітській колонії Орлово, у якій було 93 господарства, опухлих та виснажених від голоду налічувалося 90 осіб, а в німецькому селі Суворівка із 80 дворами зафіксували 75 осіб, «хворих на ґрунті голоду» [101].

У Високопільському і Молочанському районах у лютому 1933 р. спостерігалось «різке скорочення відвідування шкіл, важкі захворювання на ґрунті голоду із смертельними випадками серед дітей виробничо-колгоспного активу». Дещо менше випадків голодування і виснаження від голоду було зафіксовано у Люксембурзькому районі [102].

У цих умовах справжнім порятунком для німецького населення Дніпропетровщини стала закордонна допомога, що надходила від різноманітних благодійних організацій та приватних осіб із Німеччини, Швейцарії, Польщі, Литви, Латвії і навіть Ватикану. Для організації роботи з надання матеріальної допомоги німцям в Україні німецький уряд залучив «Союз закордонних німців» («Аусланддейче»), який мав зв'язки у німецьких колоніях. Крім того, у Німеччині були створені благодійні товариства з допомоги голодуючим: «Брати у нужді», «Фаст і Діамант», «Комісія з пересилки пакетів до СРСР», «Центральний комітет німців Чорномор'я» [103].

Допомога у вигляді грошових переказів і продовольчих посилок надходила через відділення Держбанку, Торгзіну, пошту, телеграф, безпосередньо від німецьких консульств. Лише у Люксембурзькому районі за перше півріччя 1933 р. німці отримали 714 переказів на суму 10424 крб, за друге півріччя 1933 р. — 528 переказів на суму 8 228 крб, у січні 1934 р. — 189 переказів на суму 2 439 крб [104]. Загальна сума переказів німецькому населенню Дніпропетровської області протягом року — з квітня 1933 р. до квітня 1934 р. становила 203 000 крб золотом, найбільше серед інших областей УСРР [105].

Механізм звернення за матеріальною допомогою до Німеччини описується у кримінальній справі Отто Даниловича Зелиха. У 1933 р. він відправив листа до Карла Плаумана, власника готелю у м. Остороді в Східній Пруссії, у якого він працював, перебуваючи у німецькому полоні в 1917—1918 рр. О.Д. Зелих попросив вислати відсотки із ощадної каси за зберігання 800 марок

протягом року, бо перед від'їздом він не встиг їх отримати. У листі О. Д. Зелих також вказав, що потребує на продукти і попросив вислати посылку. У вересні 1933 р. він отримав посылку від Комітету допомоги із Берліна, в якій було 5 кг мук, 1 кг крупи, 500 г цукру, одна банка консервів [106].

Закордонні грошові перекази і продуктові посылки рятували українських німців від голодної смерті не лише у сумнозвісному 1933 р., але і в наступний період, зокрема, під час голоду 1934—1935 рр. Так, мешканка с. Молочанське (менонітське поселення Гальбштадт) Ю. Писарева у своїх спогадах зазначала: «Німці-колгоспники із села Молочанське та інших німецьких колоній голодували, були опухлими, але масово не помирали, оскільки всі вони, включно з німцями-комуністами, отримували продовольчі посылки із Німеччини від благодійного товариства «Діамант» [107].

Завдяки зверненням німців України по допомогу до закордонних благодійних організацій правдива інформація про «нужденне життя і голод» у СРСР потрапляла за залізну завісу, дезавуюючи офіційну радянську пропаганду про переваги соціалістичного способу життя. Тому у 1934—1935 рр. партійні і радянські органи починають здійснювати санкціонований ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У так званий «організаційний тиск» на одержувачів «гітлерівської допомоги». Серед німецьких селян проводили «роз'яснювальну роботу». Їм пропонували відмовитися від переказів і посилок і передати їх на користь МОДРу. Проте пропагандистська кампанія не давала очікуваного результату. Так, у колгоспі ім. Сталіна Рейхенфельдської сільради Молочанського району від переказів відмовився лише один колгоспник із 13 селян [108].

Зазнавши невдачі на агітаційному напрямку, влада починає застосовувати більш радикальні засоби впливу. Приміром, у Молочанському районі у 1934 р. за отримання і поширення «гітлерівської допомоги» було звільнено з роботи 26 вчителів [109].

Паралельно боротьбу проти «активних організаторів отримання фашистської допомоги і постійної клієнтури Гітлера» розпочали й органи ДПУ. 22 травня 1934 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький звернувся до керівників ЦК КП(б)У С. Косіора і П. Постишева з секретною доповідною запискою «Про гітлерівську допомогу». У преамбулі цього документа В. Балицький характеризує «організовану матеріальну допомогу німцям в УСРР» як засіб «для посилення фашистського впливу серед німецького населення в Україні» [110]. Наслідком цього впливу голова ДПУ УСРР вважав поширення антирадянських настроїв серед німецьких колоністів, їхню відмову від вступу до колгоспів, розвиток «переселенських тенденцій», невиходи на роботу. Зокрема, він наводить приклади масової подачі заяв про вихід із колгоспів у Молочанському районі, наголошуючи, що всі бажаючи залишити колективні об'єднання «систематично отримували «гітлерівську допомогу» [111].

У зв'язку з цим В. Балицький пропонував:

1. «Провести рішучу чистку партійних, радянських, вчительських і кооперативних кадрів у німецьких національних районах.

2. Укріпити партійно-радянські кадри в німецьких національних районах політично витриманими працівниками, які знають німецьку мову.

3. Перекинути до німецьких районів працівників — Політвідділів МТС і радгоспів, які знають німецьку мову.

4. Організувати допомогу кращій частині німецьких вчителів продовольчими посилками, літературою тощо.

5. Розпочати випуск спеціальної літератури німецькою мовою, яка висвітлює справжню ситуацію у Німеччині у зв'язку із гітлерівським режимом, організувати випуск спеціальних фільмів на цю тему тощо» [112].

Одночасно очільник ДПУ УСРР відзвітувався про вжиті репресивні заходи в республіці: арешти 85 осіб — «активних організаторів «гітлерівської допомоги» і фашистської агентури»: переважно пасторів, сектантських проповідників, кістерів, церковного активу, куркулів. Планувалося заарештувати ще близько 60 осіб. Крім того, через агентуру була організована розкладницька робота серед колгоспників, спрямована на відмову від «гітлерівської допомоги» [113].

Про значущість проблеми «гітлерівської допомоги» свідчить блискавична реакція партійного керівництва України, яке вже 3 червня 1934 р. звернулося до Й. Сталіна з доповідною запискою, в якій пропонувало ЦК ВКП(б) вжити додаткові заходи: «рішуче обмежити» перекази, заборонити «виїзди представників консульства до сіл для роздачі допомоги і ведення провокаційної роботи», припинити по лінії Торгзіну прийом фашистських переказів допомоги для реалізації своїми відділеннями [114].

У відповідь 5 серпня 1934 р. ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про німецьку кампанію голоду», якою доручало «комісії у складі Наркомату іноземних справ (т. Крестинський), Держбанку (т. Аркус) і Торгзіну внести конкретні пропозиції про заходи із затримання виконання грошових переказів із Німеччини». Другим пунктом було рішення: «Спростувати заяву німців про угоду з Торгзіном у пресі і на радіо» [115]. «Одночасно Наркоматом іноземних справ було направлено на місця розпорядження, яке забороняло будь-яку «активність німецьких консульств, пов'язану з розподілом гуманітарної допомоги у селах» [116].

Російський дослідник А. Савін вважає, що «скоріш за все, також влітку 1934 р. було віддане розпорядження заступнику наркома НКВС СРСР Я.С. Агранову активізувати боротьбу з радянськими німцями, які передавали на Захід інформацію про голод і, відповідно, поширювали «брехню про голод в СРСР» [117].

Таким чином, були створені всі необхідні передумови для ухвалення Кремлем політичного рішення про застосування репресій проти одержувачів «гітлерівської допомоги».

5 листопада 1934 р. ЦК ВКП(б) направив до місцевих партійних комітетів шифровану телеграму, в якій вимагав застосувати в німецьких районах репресивні заходи проти «активних контрреволюційно та антирадянськи налаштованих елементів, здійснити арешти, вислання, а злісних керівників засудити до розстрілу». Німецьке населення повинне було

припинити будь-які зв'язки із «закордонними буржуазно-фашистськими організаціями», отримання грошей, посилок. Телеграма націлювала НКВС, суд і прокуратуру на максимально швидкий розгляд справ про «фашистський саботажний та інший контрреволюційний елемент у німецьких колгоспах». До організаторів і поширювачів «гітлерівської допомоги» мали застосувати «особливо суворі заходи соціалістичного захисту» [118].

Те, що місцеві партійні організації Дніпропетровської області не зволікали з виконанням репресивної директиви Кремля, доводить постанова бюро Мелітопольського райпарткому від 17 листопада 1934 р. під красномовною назвою «Про заходи по боротьбі з наявністю великого відсотка отримання гітлерівської допомоги у нашому районі, особливо по німецьких колоніях». У цій постанові партійне керівництво Мелітопольського району звернулося до Дніпропетровського обкому КП(б)У за дозволом на вилучення «німецької контрреволюційної групи», вислання із німецьких сіл 30 «організаторів антирадянської роботи і розповсюджувачів гітлерівської допомоги, а також куркулів, які втекли із місць вислання». Крім того, вимагали негайно засудити активних розповсюджувачів «гітлерівської допомоги» за списками НКВС.

Мелітопольський райпартком також запланував проведення 20, 21 і 22 листопада 1934 р. спеціальних загальних зборів у німецьких колгоспах, на яких селян мали попередити про необхідність «негайного припинення подання заяв на допомогу» від фашистських організацій Німеччини і Швейцарії, у протилежному разі їм погрожували застосуванням «суворих заходів впливу» [119].

Для виявлення організаторів отримання «гітлерівської допомоги» органи ДПУ—НКВС використовували своїх інформаторів, завербованих серед німецьких селян. Приміром, мешканець с. Олександрівка Петропавлівського району Отто Данилович Зелих став секретним співробітником УДБ НКВС під псевдонімом «Шприц» (працював ветсанітаром у колгоспі «Ландман»), отримавши завдання — «висвітлювати діяльність німців, які підтримують зв'язки з Німеччиною, а саме: надавати відомості про мешканців села, які протягом 1933—1934 рр. отримували «гітлерівську допомогу», контактували з німецьким консульством і зверталися з клопотанням про виїзд за кордон, були профашистськи налаштовані» [120].

Але його агентурна діяльність не задовільнила кураторів із НКВС. На їхню думку, за весь період співпраці О. Д. Зелих «не надав нічого суттєвого», а тому було вирішено покарати агента Шприца «як двійника-дезінформатора» [121].

20 грудня 1935 р. О. Д. Зелиха було заарештовано. Йому висунули обвинувачення за ст. 206-17 п. «а» КК УСРР — «за недонесення» — «не інформував про відомих йому контрреволюційно-настроєних осіб». Але під час слідства О. Д. Зелих відмовився визнати себе винним у свідомому приховуванні інформації від НКВС. Зокрема, він зазначив, що неодноразово повідомляв своєму куратору — заступнику начальника політвідділу по роботі УДБ Петропавлівської МТС І. Тютюнику, що «наш народ отримує посилки,

але він відповів, що йому про це все відомо, і пропонував мені стежити, що може відбутися в даний момент» [122].

Проте це не вплинуло на вирок. 27 січня 1936 р. Дніпропетровський відділ Військового трибуналу прикордонної і внутрішньої охорони УСРР засудив О. Д. Зелиха до трьох років позбавлення волі у виправно-трудових таборах [123].

Між тим на цьому справа О. Д. Зелиха не завершилася. Засуджений звернувся із касаційною скаргою до Військового трибуналу прикордонної і внутрішньої охорони УСРР, який після її розгляду дійшов висновку, що слідство було проведене неповно, а тому вирок скасував, повернувши справу на дослідження [124].

Оскільки працівники Петропавлівського райвідділу НКВС мали твердий намір довести справу до переможного завершення — відправити за грати «дезінформатора» О. Д. Зелиха, то під час нового слідства вони висунули йому ще одне обвинувачення — за ст. 54-10 КК УСРР — «контрреволюційна агітація» — «найулюбленішою» статтею чекістів. Нібито О. Д. Зелих, уже перебуваючи під підписною про невіїзд, проводив серед колгоспників агітацію проти заходів партії і радянського уряду, всіляко вихваляв фашистський режим у Німеччині і Гітлера як вождя фашизму, підбурював мешканців с. Олександрівка не вступати до колгоспу, деяким навіть погрожував, дискредитував правління колгоспу, намагався розвалити колгосп. Зміст цих обвинувачень не витримує критики, тим паче важко уявити, щоб людина, яка перебуває під слідством, прилюдно висловлювала невдоволення владою. Зазначимо, що обвинувачення ґрунтувалися виключно на показаннях свідків, а сам О. Д. Зелих винним себе не визнав. Але цього виявилось достатньо, щоб 15 липня 1936 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила О. Д. Зелиха до трьох років виправно-трудових таборів, які він відбув [125].

Під час репресивної кампанії, спрямованої проти «організаторів отримання гітлерівської допомоги», у робочих оперативних зведеннях НКВС УСРР з'явився окремий розділ — «фашистські групи російських німців», у якому надавалася інформація про виявлені та ліквідовані «контрреволюційні німецькі угруповання». Наприклад, у зведенні від 10 січня 1935 р. повідомлялося про ліквідацію Високопільським райвідділом НКВС «контрреволюційної фашистської групи у складі трьох колишніх куркулів Арнольда, Кофінга і Рупперта», які «проводили контрреволюційну фашистську пропаганду, поширювали адреси фашистських організацій, складали провокаційні листи до Німеччини та були пов'язані з німецьким консулом в Одесі». У 1934 р. Арнольд відвідав німецького консула в Одесі та поінформував його про політичний стан німецьких колоній.

Вказана «контрреволюційна діяльність» стала підставою для арешту. Під час слідства співробітники НКВС змогли отримати від заарештованих потрібні зізнання «у проведенні контрреволюційної фашистської роботи». Після чого «спецколегія Дніпропетровського облсуду засудила Кофінга, Рупперта, Арнольда до різних термінів покарання з поразкою кожного у правах на три роки та конфіскацією всього майна» [126].

У рамках кампанії проти «організаторів отримання гітлерівської допомоги» основний репресивний удар спрямовувався проти німецького духовенства та інтелігенції. На початку січня 1935 р. Дніпропетровський обком КП(б)У рекомендував облвідділу НКВС «прискорити вилучення активних осіб із фашистських груп, активістів-сектантів, фашистської інтелігенції і вислання тих іноземних підданих, які ведуть активну контрреволюційну роботу». Парти́йне керівництво Дніпропетровщини також зобов'язало облвідділ НКВС і обласну прокуратуру організувати наступного місяця декілька показових судових процесів «над керівниками фашистських груп і організаторами гітлерівської допомоги, впершу чергу у Молочанському районі» [127].

Особливо цинічним виглядає те, що боротьба з «гітлерівською допомогою» активізувалася під час голоду 1934—1935 рр. За даними першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича, станом на 17 жовтня 1934 р. 30% колгоспників області не мали хліба і ледве «перебивалися на овочах» [128]. Із районів надходили численні повідомлення про випадки голодування, опухання й захворювань на ґрунті недоїдання. Зросла дитяча смертність і безпритульність. Постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 7 січня 1935 р., у якій йшлося про виділення «Молочанському району для найбільш важких колгоспів 3 тисяч центнерів продпозики з тим, щоб підвищити видачу на трудодень у цих колгоспах до 600—700 грамів» [129], фактично свідчить про скрутне становище німецьких селян.

Керуючись цими настановами, органи НКВС у травні 1935 р. ліквідували в колонії Шенау Молочанського району «контрреволюційну фашистську групу» у складі Давида Еппа, Агати Епп та А. Зейферта. Її членам висунули обвинувачення у «проведенні націоналістичної агітації серед німецького населення і поширенні поразницьких настроїв». Крім того, Давид Епп та його донька Анна «проводили активну роботу серед колгоспників щодо поширення гітлерівської допомоги». Оскільки Анна Епп працювала вчителькою, але на момент арешту її вже звільнили з роботи «за націонал-фашистську діяльність», то слідчі НКВС звинуватили її ще й в «обробці молоді та учнів школи у фашистському дусі», у тому, що «закликала їх не вступати до комсомолу і піонерської організації» [130].

Усього у 1935 р. спецколегіями Верховного і обласних судів УРСР за справами про «фашистську допомогу», тобто за ст. 54-4 КК УСРР — «допомога міжнародній буржуазії, яка прагне повалити комуністичну систему», було засуджено 496 осіб. Наступного, 1936 р. кількість притягнутих до кримінальної відповідальності за цей вид «злочину» зменшується до 166 осіб, із яких три особи були засуджені до розстрілу і сім — до 10 років позбавлення волі. Зменшення кількості справ про «гітлерівську допомогу» у 1936 р. Верховний суд республіки пояснював «проведенням кількох відкритих судових процесів і наступною проробкою вироків серед німецького населення» [131].

Зазначимо, що згідно з секретною директивою Наркомату юстиції УСРР від 7 червня 1935 р., адресованою головам спецколегій облсудів і прокуратур

із спецсправ, було заборонено використовувати у обвинувальних висновках і виразах вислови на кшталт «гітлерівська допомога», «зв'язок з фашистськими організаціями», «фашистська агітація» тощо. Злочини, пов'язані з «гітлерівською допомогою», мали кваліфікувати як «контрреволюційну діяльність, не згадуючи про зв'язки з консульством, фашистськими організаціями, адреси, куди спрямовувалися листи тощо» [132].

Показово, що отримання німцями Дніпропетровщини допомоги від закордонних благодійних організацій у 1933—1936 рр. стало підставою для репресування і за доби «Великого терору» 1937—1938 рр. Як згадує Ю. Писарева, «під час «єжовщини» 1937—1938 рр. усіх німців із села Молочанське, які під час голоду 1933 р. користувалися допомогою «Діаманта», вивезли цілими родинами. За отримання допомоги із Німеччини заарештували і вислали мене з чоловіком. За кваліфікацією НКВС, отримання допомоги було злочином — шпигунством на користь іноземної держави» [133].

Наймасштабнішою репресивною акцією проти німецького населення Дніпропетровщини стала так звана «німецька операція» — одна із масових національних операцій доби «Великого терору» 1937—1938 рр. — «генеральної чистки» радянського суспільства, спрямованої, згідно зі сталінсько-єжовською аргументацією, на знищення потенційної «п'ятої колонії» у країні напередодні війни. Вже січнево-лютневий (1937 р.) пленум ЦК КП(б)У засвідчив, що у свідомості партійно-радянського керівництва республіки остаточно сформувався «образ ворога» щодо етнічних німців — громадян СРСР. Так, перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хагачевич у своїй промові заявив: «Німецька і японська розвідка мають в області значне ґрунття... у Запорізькому районі мешкає 10 тис. німців. Ми знаємо, що серед німецького населення національні почуття надзвичайно сильно розвинуті, й особливо багаті з них мають прихильність до свого «фатерлянду», хто б там не був, Гітлер, чи хтось інший» [134].

Підготовка до проведення «німецької операції» розпочалася після лютнево-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б), під час якого Й. Сталін знову озвучив тезу про «вороже оточення» Радянського Союзу. На думку генсека, капіталістичні держави «вичікують нагоди, щоб напасти на нього, розбити його або всіляко підірвати його міць і послабити його». Для цього вони використовують «агентів-шкідників, шпигунів, диверсантів і вбивць», яких розвідувальні органи засилають до тилів радянської держави «удвічі-тричі більше», «ніж до тилів будь-якої буржуазної держави» [135]. Як зазначає дослідник В. Деннінгхаус, «за сталінською логікою, представники нацменшин Заходу ідеально підходили на роль «п'ятої колонії», оскільки розвідорганам відомі всі капіталістичні країни було набагато легше працювати у «своєму» мовному і культурному середовищі» [136].

Важливу роль у підготовці «німецької операції» відіграли директивний лист ГУДБ НКВС СРСР від 2 квітня 1937 р. «Про зростаючу активність німецьких розвідувальних органів і спеціальних установ фашистської партії (іноземний та зовнішньополітичний відділи «Антикомінтерн», розвідувальна Служба охоронних загонів і т. ін.) на території СРСР» і додаток до нього

«Орієнтування про діяльність німецьких фашистів у СРСР», в яких були накреслені основні контури майбутньої репресивної операції. У директивному листі на основі аналізу матеріалів «німецьких» справ другої половини 1936 р. констатувалося «значне посилення діяльності німецьких фашистів, типове для передвоєнного періоду».

Крім того, ГУДБ НКВС СРСР визначило основні напрями діяльності німецьких розвідувальних органів на території Радянського Союзу:

«1. Організація терористичних груп і формування кадрів терористів із середовища громадян СРСР для організації центральних терористичних актів.

2. Створення диверсійних осередків на всіх скільки-небудь значних оборонних підприємствах з таким розрахунком, щоб на момент війни розгорнути руйнівну роботу на підприємствах оборонного значення. Здійснення ряду терористичних актів уже в даний час.

3. Організація спільної підривної роботи з антирадянським троцькістським підпіллям всередині Радянського Союзу.

4. Створення у середовищі німецького населення дійових повстанських баз у тилу, підготовка до організації збройних виступів на момент війни.

5. Проникнення до лав Червоної Армії для створення у військових частинах терористичних і диверсійних формувань» [137].

Варто сказати, що аналіз кримінальних справ доби «Великого терору», фігурантами яких були етнічні німці — громадяни СРСР, засвідчує, що їм висувалися обвинувачення тотожні сформульованим у директивному листі ГУДБ НКВС СРСР від 2 квітня 1936 р.

В «Орієнтуванні» визначалися головні осередки діяльності німецьких агентів у сфері «шпигунства, терору, диверсій і повстанської роботи» — головним чином «великі промислові райони і місця компактного проживання німців». В Україні чекісти зарахували до них Донбас, Краматорськ, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Житомир, Одесу, Харків [138].

Проведення «німецької операції» санкціонував оперативний наказ НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню німецьких підданих, які підозрюються у шпигунстві проти СРСР». У преамбулі цього документа обґрунтовувалася необхідність застосування репресивних заходів: «Агентура із німецьких підданих, здійснюючи вже зараз шкідницькі і диверсійні акти, головну увагу приділяє організації диверсій на період війни і з цією метою готує кадри диверсантів». Для того, щоб повністю припинити цю «діяльність», нарком внутрішніх справ М. Єзов віддав наказ місцевим управлінням НКВС протягом п'яти днів, починаючи з 29 липня, заарештувати всіх громадян Німеччини, які працювали на військових заводах та на заводах, які мали оборонні цехи, на залізничному транспорті, а також звільнених з цих заводів, якщо вони проживали на території УСРР [139].

Але операція не обмежувалась «німецькими підданими». У наказі вказувалося, що «виявлених у процесі слідства німецьких агентів-шпигунів, диверсантів і терористів із числа радянських громадян, як і підданих інших держав, негайно заарештовувати, незалежно від місця їх роботи». Одночасно

місцеві управління НКВС зобов'язували «здійснити ретельний облік усіх німецьких підданих, які працювали на всіх інших промислових підприємствах, у сільському господарстві та радянських установах, а також колишніх німецьких підданих, які прийняли радянське громадянство і працювали раніше на військових заводах і в оборонних цехах інших промислових підприємств». Меморандуми з компрометуючими матеріалами на них мали надіслати М. Єжову до 1 вересня 1937 р. «для вирішення питання про арешт» [140].

«Німецька операція» розпочалася у ніч на 30 липня 1937 р. Через тиждень, 6 серпня М. Єжов повідомив Й. Сталіну: «Всього по СРСР заарештовано 340 осіб німецьких підданих... Українська РСР — 52... Викрито 19 шпигунсько-диверсійних резидентур на ряді найбільших промислових підприємств» [141].

Проте після цього операція за наказом № 00439, розрахована на п'ять днів, не була завершена. 29 серпня 1937 р. голова НКВС СРСР відзвітувався, що з 29 липня по 28 серпня «всього по СРСР заарештували 472 німецьких підданих... Українська РСР — 106...» [142].

На Дніпропетровщині етнічні німці — громадяни СРСР потрапили під прес репресій уже на початку розгортання «німецької операції», що, зокрема, доводить справа Альберта Івановича Зелентіна, який працював бухгалтером на кам'янодробильному заводі на ст. Підстєпова Нікопольського району. А.І. Зелентіна було заарештовано 11 серпня 1937 р., а вже 14 вересня 1937 р. трійка УНКВС у Дніпропетровській області засудила його до 8 років виправно-трудових таборів. Висунуті йому обвинувачення були типовими для німецьких справ — «проводив серед робітників контрреволюційну фашистську агітацію, дискредитував заходи партії та уряду і висловлював терористичні наміри щодо комуністів», що дозволило застосувати ст. ст. 58-8, 54-10 ч. 1 КК УСРР. При цьому в обвинувальному висновку було сформульоване і доволі екзотичне контрреволюційне діяння А. І. Зелентіна: «займався приховуванням гасел, які пропагандували умови позики, чим залишав у невіданні робітників з цього питання» [143].

Проте А. І. Зелентін винним себе не визнав, вважаючи все, що з ним відбулося, прикрою помилкою, а тому у березні 1940 р. звернувся зі скаргою до Голови Верховного Суду СРСР. Ця скарга, а також заява, яка датується добою «хрущовської відлиги», дозволяють зробити певні висновки щодо особливостей слідства періоду «Великого терору». Так, під час арешту жодних обвинувачень А. І. Зелентіну не було висунуто. Сам арешт здійснювався без санкції прокурора. Під час попереднього слідства йому спочатку повідомили про арешт брата, Рейнгольда Івановича, за підозрою у шпигунстві і висунули обвинувачення у зв'язках з братом. Але у процесі слідчих дій тема шпигунства слідчим НКВС не була розвинута, ймовірно, через те, що брат проживав окремо, а А. І. Зелентін бачив його останній раз у 1935 р., випадково зустрівши на вокзалі у Дніпропетровську [144].

Тому чекісти вирішили висунути А. І. Зелентіну інші обвинувачення, які не вимагали фальсифікації складної системи доказів провини, — у

контрреволюційній агітації. Нібито під час випивки «він заявив, що німці у Радянському Союзі погано живуть». Між тим допитаний за скаргою А.І. Зелентіна у 1941 р. свідок Матко заявив, що той лише «висловив невдоволення закускою і сказав, що раніш у його батька було багато продуктів, чого немає зараз» [145].

Взагалі висновок за цією архівно-слідчою справою доводить, що всі показання свідків про здійснення контрреволюційної агітації були сфальсифіковані лейтенантом держбезпеки Косточкою, який проводив попереднє слідство, і, як зазначав у скарзі А. І. Зелентін, допитував його «дуже грубо» [146].

Щодо вироку — 8 років концтаборів, то він є нетиповим для доби «Великого терору», коли основними видами покарання були розстріл і 10 років позбавлення волі. На нашу думку, відносна «м'якість» вироку зумовлюється тим, що на цьому етапі «німецька національна операція» ще не набула масового характеру, не стала провідною лінією у репресивних заходах влади.

За оцінками істориків М. Охотіна і А. Рогінського, «до початку осені 1937 р. першочергове завдання німецької операції — «чистка» «номерних» оборонних заводів і цехів — вже було в основному виконане» [147]. Після чого починається новий етап «німецької операції» — вона поширюється на етнічних німців — громадян СРСР, а відтак набуває масового характеру.

Перша згадка про масову «німецьку операцію» зустрічається у телеграмі М. Єжова від 3 листопада 1937 р., адресованій наркомам внутрішніх справ союзних республік і начальникам обласних УНКВС. У телеграмі зазначалося, що «операції по антирадянських елементах, німцях, поляках, харбінцях, дружинах зрадників батьківщини у ряді областей здійснюються надзвичайно повільними темпами». Тому від керівників республіканських і обласних управлінь НКВС вимагали «форсувати проведення» цих операцій, а датою їх завершення визначалося 10 грудня 1937 р. [148]. Зазначимо, що 11 грудня 1937 р. телеграмою М. Єжова термін проведення операцій було продовжено до 1 січня 1938 р., а звітність за нею — до 15 січня [149]. Головною метою масової «німецької операції» була ліквідація осередків і бази шпигунсько-диверсійної і повстанської діяльності німецької розвідки на території СРСР.

Окремо слід сказати про перелік «німецьких контингентів», які підпадали під репресії. Вперше він з'являється у телеграмі наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова від 1 лютого 1938 р., яка продовжувала термін проведення національних операцій до 15 квітня 1938 р. У телеграмі вказувалося, що місцеві органи НКВС під час проведення «німецької операції» повинні були орієнтуватися на контингенти, визначені у «польському» наказі № 00485: колишні німецькі військовополонені, політемігранти, перебіжчики з Німеччини, «контрреволюційний актив» німецьких національних районів [150].

Додамо, що перелік «німецьких контингентів» у процесі реалізації репресивних заходів був розширений, що засвідчує проект наказу НКВС СРСР «Про недоліки підготовки і проведення масових операцій в Україні», підготовлений наприкінці лютого — на початку березня 1938 р. Згідно з ним мали «повністю репресувати передусім наступні категорії»: спец-

поселенців з прикордонної смуги; актив німецьких пангерманських організацій і союзів («Союз менонітів», «Союз колоністів німецької раси», «Союз німців Чорномор'я» і т. ін.); осіб, пов'язаних з іноземними посольствами, консульствами; службовців іноземних фірм і акціонерних товариств, а також т.зв. контор щодо наведення довідок про кредитоспроможність [151].

Закінчення національних операцій влада ще раз відтермінувала. 26 травня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення продовжити до 1 серпня 1938 р. спрощений порядок розгляду справ щодо осіб «польської, німецької, латиської, естонської, фінської, болгарської, македонської, грецької, румунської, іранської, афганської, китайської національностей і харбінців, які були викриті за шпигунство, терористичну та іншу антирадянську діяльність» [152].

З набуттям «німецькою операцією» масового характеру змінюється характер обвинувачень: фігуранти кримінальних справ, сфабрикованих у жовтні 1937 р., стають членами «контрреволюційних фашистських організацій», осередки яких нібито були сформовані у німецьких колоніях Дніпропетровської області. Керівниками або організаторами цих контрреволюційних груп слідчі НКВС, як правило, призначали представників німецької інтелігенції — сільських учителів, які користувалися авторитетом серед колоністів. Характерний приклад: Християна Івановича Зеля, який працював учителем у колонії Старозаводська Нікопольського району, визнали винним у тому, що за завданням іншого німця, Олександра Естерлейна, він створив контрреволюційну фашистську організацію чисельністю 26 осіб. Усі члени організації також були етнічними німцями. Метою цієї групи нібито була підготовка фашистських кадрів «до активної організованої боротьби з Радянською владою шляхом шкідництва, диверсії та терору над комуністами і радянськими службовцями». Головним завданням цієї контрреволюційної роботи було відокремлення України від СРСР і «відновлення німецько-фашистського ладу» [153].

Привертає увагу, що слідчі НКВС майже в усіх німецьких кримінальних справах чомусь використовують термін «відновлення», а не «встановлення» німецько-фашистського ладу, нібито він вже існував на теренах УРСР, потім його було повалено, і в майбутньому контрреволюційні організації мали його відновити.

Фігурант ще однієї кримінальної справи, сфабрикованої в рамках масової «німецької операції», Отто Пилипович Балко обвинувачувався у тому, що нібито був активним членом «контрреволюційної фашистсько-терористичної організації», що ставила за мету повалення радянської влади. Оскільки О. П. Балко працював ветсанітаром у колгоспі «Ротхаймат» у с. Катеринівка Нікопольського району, то, крім традиційних обвинувачень у проведенні «серед німецького населення контрреволюційної фашистської пропаганди, дискредитації заходів Радвлади і партії, поширення терористичних і поразницьких настроїв, висловлювання терористичних намірів щодо членів уряду, комуністів та активу села», його відповідно до специфіки професії визнали винним ще й у здійсненні шкідництва в колгоспі [154].

Примітно, що протоколи допитів обвинувачених у різних кримінальних справах написані нібито під копірку, настільки однотипні формулювання там використовуються. Здебільшого всі допити починалися з питання слідчого: «Ви звинувачуєтеся як учасник (або організатор, керівник) німецької контрреволюційної фашистсько-терористичної організації» [155], після чого вказувалася назва населеного пункту, де вона нібито була викрита.

Підслідний відповідав на це питання, також використовуючи стандартні формулювання: «Так, визнаю себе винним у тому, що був активним учасником (або керівником) контрреволюційної фашистсько-терористичної організації» [156].

Однотипно обвинувачені пояснювали і причини вступу до контрреволюційної організації. Приміром, О. П. Балко з цього приводу заявив: «Я, будучи сином куркуля, відчуваючи ненависть до існуючого ладу через репресії, які були накладені на господарство батька, підтримуючи і поділяючи контрреволюційні погляди, ... дав згоду на участь у контрреволюційній фашистській організації» [157].

Стандартність формулювань у матеріалах допитів як обвинувачених, так і свідків значною мірою пояснюється масштабами репресій: велика кількість справ, які мали сфальсифікувати слідчі НКВС у доволі стислих строках, змушувала їх діяти за певним трафаретом.

Окремо потрібно сказати про швидкість фабрикації «німецьких справ». Для прикладу, О. П. Балко був заарештований 27 жовтня 1937 р., рішенням наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР від 10 листопада 1937 р. засуджений за першою категорією — до розстрілу, а вже 25 листопада вирок був виконаний [158]. Тобто доля обвинуваченого вирішувалася протягом місяця.

Зазначимо, що «німецько-фашистське контрреволюційне» підпілля співробітники НКВС виявляли в усіх сферах економіки Дніпропетровської області: аграрному секторі, промисловості, на транспорті. Так, з 1 червня до 1 грудня 1937 р. під час боротьби «з сільською контрреволюцією» в області було ліквідовано 4 німецько-фашистські організації і заарештовано 38 осіб. Також викрили 20 німецько-фашистських угруповань і заарештували 87 осіб. Крім того, під час чистки колгоспів Дніпропетровщини «від куркульських та інших антирадянських елементів» за звинуваченнями у «німецькій контрреволюції і шпигунстві» заарештували 141 особу, із яких 117 осіб засудили за першою категорією — до розстрілу [159].

Основними напрямками діяльності німецького контрреволюційного підпілля на Дніпропетровщині у другій половині 1937 р. обласне управління НКВС визначало:

- 1) «розпалювання націоналістичних фашистських прагнень серед німецького населення;
- 2) агітація щодо надання активної допомоги фашизму і німецьким військам у період війни з Радвладою»;
- 3) «фашизація німецької молоді» і «контрреволюційних елементів серед українського населення»;

4) «шкідницька і розкладницька робота в соціалістичному господарстві села, підготовка диверсійних та терористичних актів»;

5) активна контрреволюційна поразницька агітація на користь фашистської Німеччини, про війну з Німеччиною, неминуче падіння Радвлади і захоплення німцями України»;

6) «активна контрреволюційна троцькістська робота серед учасників німецьких фашистських організацій».

Серед ліквідованих дніпропетровськими чекістами протягом 1 червня — 1 грудня 1937 р. «німецьких контрреволюційних» організацій та груп були: «контрреволюційна націоналістична організація» у колгоспі «Нейланд» Люксембурзького району (7 осіб); «німецька націоналістична молодіжна група» у Молочанському районі (5 осіб); «нелегальна контрреволюційна сектантська група німців-адвентистів» у Рот-Фронтівському районі (5 осіб); «повстанська фашистська організація» у Рот-Фронтівському районі (6 осіб); «контрреволюційна фашистська повстанська група» у Рот-Фронтівському районі (4 особи); «контрреволюційна фашистська група» у Фріц-Геккерівському районі (6 осіб). Членів усіх виявлених організацій і груп засудили до розстрілу, за винятком молодіжного гуртка, учасники якого отримали різні терміни ув'язнення [160].

За даними управління НКВС УРСР у Дніпропетровській області, у рамках операції «з розгрому контрреволюційного німецького шпигунського підпілля» з 1 червня 1937 р. до 10 січня 1938 р. «на основних промислових центрах області і трьох національних районах репресовано 2 879 осіб, з них: шпигунів — 211, диверсантів — 458, терористів — 210, учасників націоналістичних повстанських організацій — 979, інших контрреволюційних націоналістичних елементів — 1021. У різних галузях промисловості репресовано 676 осіб, з них: у металургійній — 181, оборонній — 27, коксохімічній — 16» [161].

Додамо, що, за підрахунками дослідника В. Нікольського, всього протягом 1937 р. у Дніпропетровській області органами НКВС було заарештовано 3 689 німців, що становило 22,7% від загальної кількості заарештованих в УРСР німців і 21,5% від загальної кількості заарештованих в області [162].

У лютому 1938 р. починається новий етап «німецької операції», який характеризується перетворенням цієї лінії репресій на одну з провідних у «Великому терорі». Протягом лютого — листопада 1938 р. органи НКВС масово фабрикували групові справи, фігурантами яких ставали десятки і навіть сотні етнічних німців — громадян СРСР, які звинувачувалися у тому, що вони нібито були членами штурмових фашистських загонів, створених у німецьких колоніях Дніпропетровської області. Ці штурмовики у разі «оголошення війни або збройного нападу Німеччини на Радянський Союз повинні були підняти збройне повстання у цих населених пунктах, захопити владу, органи зв'язку — телефон, телеграф, роззброїти розгашовану в районі міліцію і НКВС, знищити комуністів і радянський актив» [163].

«Після встановлення фашистської диктатури» у німецьких колоніях штурмовий загін мав, «з'єднавшись із штурмовими загонами інших населених пунктів, пробиватися на з'єднання з німецькою фашистською

армією» [164]. Крім того, штурмовики нібито готувалися здійснювати диверсії у тилу Червоної армії: знищувати припаси хліба і фуражу, руйнувати залізничні споруди, тощо.

Зрозуміло, що подібні обвинувачення, які висувалися фігурантам «німецьких справ», мали сформувавши уявлення про існування на теренах Дніпропетровщини масштабного фашистського підпілля у складі «контрреволюційних німецьких націоналістичних повстанських організацій» та їхніх осередків — штурмових груп, сформованих агентами німецької розвідки, а відтак довести обґрунтованості масових репресій проти етнічних німців.

Один із таких штурмових загонів, сформований із «колишніх куркулів» німецьких колоній Новосемінівка, Новомихайлівка і Ніколайталь, Криворізький відділ НКВС ліквідував у Косіорівському (нині Апостолівському) районі. Керівником і організатором цього штурмового загону слідчі НКВС призначили «агента німецької розвідки, учасника «Національного союзу німців на Україні» Макса Максимовича Дауера. Насправді це був член ВКП(б), уповноважений паркомом з виконання господарсько-політичних кампаній, якого після виключення із партії у 1934 р. відрядили із Молочанського району до Косіорівського і призначили вчителем Новосемінівської школи. Після арешту М. М. Дауера штурмовиків нібито очолив ще один вчитель — Юліус Данилович Крауз [165].

Усього за цією справою до кримінальної відповідальності було притягнуто 37 німецьких колоністів, яких заарештували у лютому 1938 р. Рішенням Особливої трійки УНКВС у Дніпропетровській області від 9 жовтня 1938 р. 29 обвинувачених засудили до розстрілу, 7 — до 10 років ув'язнення [166]. Ще одного фігуранта справи, О. К. Кіндлера, засудили до розстрілу ще 28 вересня 1938 р.

Зазначимо, що Криворізький міськвідділ НКВС використав М. М. Дауера у ролі вербувальника для фальсифікації ще однієї групової справи. Її фігурантами стали мешканці с. Милорадівка Божедарівського району Яків Генріхович Пеннер, Іван Мартинович Зеель і Едуард Іванович Зель, які нібито організували «німецьку шпигунську шкідницьку групу» у колгоспі «Ландвірт». 6 жовтня 1938 р. Особлива трійка НКВС УРСР у Дніпропетровській області також засудила їх до вищої міри покарання — розстрілу [167].

Особливо вражає своїми масштабами повстанська організація, яку органи НКВС «викрили» на території Синельниківського, Дніпропетровського і Васильківського районів. Її очолював «агент німецької розвідки» Олександр Федорович Фабер, який нібито організував 7 штурмових загонів у німецьких колоніях, 5 диверсійних осередків на заводах ім. Комінтерна, К. Лібкнехта, Красія, м'ясокомбінаті і підпільну бойову групу для організації масових терористичних актів під час воєнних дій Німеччини проти СРСР. Штаб організації розташовувався в колонії Марієнфельд Синельниківського району [168].

У зв'язку з викриттям цього контрреволюційного підпілля органи НКВС сфабрикували декілька пов'язаних між собою справ. Лише за однією з них

обвинувачення було висунуто 207 німцям — мешканцям колоній Рибальське, Йосипівка, Олександрівка Дніпропетровського району, Миколаївка Васильківського, Кільмансталь, Марієнфельд, Афанасівка, Веселе Синельниківського [169]. Незважаючи на явну абсурдність обвинувачень, 22 вересня 1938 р. Особлива трійка УНКВС у Дніпропетровській області засудила до розстрілу 201 особу, інших — до 10 років виправно-трудових таборів [170].

Красномовний факт: нерідко підгрунтям для фабрикації кримінальних справ під час «німецької операції» 1938 р. ставали матеріали інших сфабрикованих справ попереднього періоду. Наприклад, мала продовження справа вищезгаданого Християна Івановича Зеля, який нібито створив «міцну широкорозгалужену німецьку контрреволюційну фашистсько-терористичну організацію» на території Нікопольського району [171]. Самого «організатора» постановою народного комісара внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР від 12 січня 1938 р. було засуджено до розстрілу [172].

У матеріалах його справи зазначалося, що активним членом контрреволюційної організації був Яків Іванович Шатц — бухгалтер Нікопольського радгоспу № 35, «справжній патріот Німеччини, непримиренний ворог Радянської влади», який займався «вербовкою нових німців» до її складу [173]. Саме він нібито і завербував до цієї організації мешканця колонії Мар'їно Сталіндорфського району Християна Яковича Зеля, що і стало підставою для його арешту 31 січня 1938 р.

Слідчий НКВС, фальсифікуючи справу Х. Я. Зеля, ймовірно, діяв за звичною схемою і не дуже переймався тим, щоб надати їй хоча б мінімальної вірогідності. Тому контрреволюційним агітатором він зробив звичайного сторожа колгоспу ім. Тельмана і до того ж людину похилого віку: 1871 р. народження. Крім того, у протоколі допиту вказується, що Х. Я. Зель був завербований Я. І. Шатцем у липні 1936 р., хоча той сам, за матеріалами справи Х. Я. Зеля, вступив до контрреволюційної організації значно пізніше — у травні 1937 р. [174].

Але вказані протиріччя не завадили 13 жовтня 1938 р. Особливій трійці УНКВС УРСР у Дніпропетровській області засудити Х. Я. Зеля до розстрілу, який був виконаний 9 листопада [175].

Серед репресованих під час «німецької операції» у 1938 р. потрібно виокремити німецьких робітників і службовців, приводом до покарання яких стали їхні контакти із інженерно-технічним персоналом з Німеччини, що працював на підприємствах Дніпропетровщини під час проведення індустріалізації. Так, наприкінці 1932 р. лише на заводах і в установах м. Дніпропетровська було задіяне 57 німецьких спеціалістів: 16 — на заводі ім. Петровського, 24 — на Катерининській залізниці, 2 — на заводі ім. Комінтерна, 2 — на заводі ім. К. Лібкнехта, 6 — на Гіпросталі, 5 — на Коксобуді, 2 — на Шахтобуді [176]. Вони і працювали як за індивідуальними трудовими угодами, так і за договорами про технічну допомогу або контрактами з іноземними фірмами про встановлення і налагодження придбаного у них обладнання.

У міру розгортання «німецької» лінії «Великого терору» працівники НКВС зарахували всіх іноземних спеціалістів до «шпигунів-диверсантів»,

представників німецької розвідки», а німців — громадян СРСР, які працювали з ними на підприємствах, перетворили на завербованих «агентів німецької розвідки». Типова справа тих часів: 24 січня 1938 р. Новомосковським райвідділом НКВС був заарештований Андрій Петрович Унгер, якому не пощастило працювати перекладачем при німецьких спеціалістах у м. Дніпродзержинську у 1929 р. Цей, здавалося б, ординарний факт був використаний слідчими НКВС для фабрикації кримінальної справи, в якій А.П. Унгер фігурував у ролі «агента німецької розвідки», який «за завданнями німецьких розвідорганів роз'їжджав по заводах СРСР, збирав шпигунські відомості для німецької розвідки і створював диверсійні групи» [177].

При цьому «вербування» А. П. Унгера здійснювалося у кращих традиціях шпигунських романів. У протоколі його допиту від 28—30 березня 1938 р. описувалося відвідування А. П. Унгером ресторану у компанії німецького інженера Генріха Беккера та двох жінок, і виставлений їм за вечір рахунок на суму 300 крб Г. Беккер відмовився розрахуватися самостійно й зажадав від А.П. Унгера сплатити половину. Оскільки заробітна плата А.П. Унгера становила лише 87 крб, то сума у 150 крб виявилася для нього «непідйомною». Тоді Г. Беккер розплатився сам, а А. П. Унгера примусив підписати розписку, у якій вказувалося, що той отримав не 150 крб, а 1 тис. крб золотом як «винагороду за роботу на німецьку державу» [178], після чого той був змушений працювати на німецьку розвідку. Таким чином, у матеріалах кримінальної справи А. П. Унгер зображувався як аморальний тип, який полюбляв випити за чужий рахунок у ресторанах, що і було використано для його вербування іноземною розвідкою. Проте таких доказів провини виявилось достатньо для Особливої трійки УНКВС у Дніпропетровській області, яка 10 жовтня 1938 р. засудила його до розстрілу [179].

Варто сказати, що під час «німецької операції» жертвами репресій нерідко ставали всі повнолітні члени сім'ї. Приміром, у Веніаміна Павловича Ейсфельда були репресовані рідний брат Павло, батько, три двоюрідні брати, два дяді [180]. Часто члени сім'ї нічого не знали ні про причини арешту, ні про подальшу долю заарештованих. Так, В. П. Ейсфельд під час допиту 5 грудня 1937 р. розповів про репресованих родичів наступне: «Батько мій, Ейсфельд Павло Павлович, був репресований органами НКВС у 1935 або у 1936 р., за що, не знаю. У 1937 р. був репресований мій брат, Ейсфельд Павло Павлович органами НКВС, за що, також не знаю. Репресований мій дядя, Цернікель Федір Федорович органами НКВС, за що не знаю» [181].

Усього під час «німецької операції» в Дніпропетровській області у першій половині 1938 р. органи НКВС заарештували 2 576 осіб, із них 2 413 німців, 6 австрійців, 96 українців, 39 росіян, 8 євреїв, 4 представників інших національностей. На промислових підприємствах Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рогу, Нікополя були ліквідовані 32 «шпигунсько-диверсійні» організації і групи, до яких входило 456 осіб. У 15 районах області викрили 86 повстанських організацій із 50 штурмовими загонами і 10 повстанськими групами загальною чисельністю учасників 1 991 особа [182].

Підсумовуючи, зазначимо, що в цілому особливістю «німецької операції» 1938 р. була крайня жорстокість: переважна більшість заарештованих була засуджена до вищої міри покарання — розстрілу.

У листопаді 1938 р. найвище керівництво держави, ймовірно, вважаючи, що масовим терором удалося вирішити поставлені завдання, нейтралізувати реальних і потенційних ворогів радянської влади, змінює репресивний курс. Відправним моментом для припинення «німецької операції» стала постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 р., яка заборонила органам НКВС і прокуратури «проведення масових операцій з арештів і виселення». Відтепер арешти мали здійснюватися лише за постановою суду або за санкцією прокурора. Постанова ліквідувала «судові трійки, створені згідно з особливими наказами НКВС СРСР, а також трійки при обласних, крайових і республіканських управліннях робітничо-селянської міліції». Органи НКВС і прокуратури мали у своїй діяльності «точно дотримуватися всіх вимог Кримінально-процесуальних кодексів». За звичною практикою, винними в «грубих порушеннях установлених законом процесуальних правил» під час проведення слідства визнавалися «вороги народу», які «пробралися в органи НКВС і прокуратури як у центрі, так і на місцях» та «свідомо перекручували радянські закони, фальсифікували слідчі документи, безпідставно або за дріб'язковими підставами притягуючи до кримінальної відповідальності й заарештовуючи, порушували з провокаційною метою «справи» проти невинних людей, водночас уживали заходів, щоб приховати та врятувати від розгрому своїх співучасників у злочинній антирадянській діяльності» [183].

Порядок застосування постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. деталізував наказ наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 26 листопада 1938 р., яким скасовувалися 17 наказів, циркулярів і розпоряджень НКВС, виданих від липня 1937 р. до вересня 1938 р., про проведення масових операцій, зокрема й наказ № 0439 від 25 липня 1937 р. [184].

Припинення «Великого терору» і курс влади на згортання масових репресій позитивно позначилися на долі тих німців, яких заарештували під час «німецької операції», але слідство за їхніми справами ще не було завершено, або вже закінчені справи не встигли передати на розгляд трійок. Згідно з наказом Л. Берії від 26 листопада 1938 р. ці слідчі справи мали через прокурора спрямовувати на розгляд суду. Крім того, слідчі справи, які вже були розглянуті Особливою нарадою або трійками при НКВС і УНКВС і міліції, але вироки за якими ще не були виконані, поверталися до НКВС для дослідження з подальшим переданням до суду [185].

Серед тих, кому пощастило потрапити під дію берієвського наказу, був мешканець с. Йосипівка Дніпропетровського району Іван Павлович Ейсфельд. Його заарештували 9 червня 1938 р. за звинуваченнями в участі «у контрреволюційній повстанській організації», проведенні «антирадянської» і «шкідницької роботи» у колгоспі [186].

Спочатку слідчим НКВС вдалося вибити з І.П. Ейсфельда потрібні зізнання, і на допиті 7 липня 1938 р. він підтвердив факт вербовки його до

«німецької контрреволюційної повстанської організації, створеної розвідувальними органами однієї іноземної держави» [187]. Пізніше на суді він пояснив, що «протокол попереднього слідства підписав, не читаючи», оскільки слідчі застосовували фізичні методи впливу — «били і погрожували», а тому він вирішив, що «краще підписати протокол і я буду невинно працювати, і приїду додому живим» [188]. Проте під час нового допиту 3 січня 1939 р. І.П. Ейфельд відмовився від цих свідчень [189].

Між тим відмова обвинуваченого від визнання провини не завадила слідчим НКВС закінчити справу, підготувати обвинувальний висновок, який базувався на сфабрикованих показаннях свідків О. Гутвіна, П. Гиршфельда, Копнера, і передати його на розгляд Дніпропетровського облсуду.

Але під час судового процесу справа І.П. Ейфельда розпалася як картковий будиночок. Зокрема, з'ясувалося, що І.П. Ейфельд не був сином великого куркуля, як це вказувалося у матеріалах попереднього слідства лише на основі свідчень О.Ф. Гутвіна, який заявив, що «у 1915 р. його мати приїздила до села і вихвалася, що живе прекрасно» [190].

А з колгоспу обвинуваченого виключили не через шкідництво, а «на ґрунті особистих рахунків». І.П. Ейфельд працював на фермі корівником і попросив завідувача фермою, щоб він відпустив з роботи його дружину-доярку, тому що нікому було доглядати за дітьми. Той йому відмовив. Тоді І.П. Ейфельд самовільно залишив дружину дома, за що через три дні подружжя виключили із колгоспу. Це рішення І.П. Ейфельд оскаржив у райвиконкомі і був відновлений у колективному об'єднанні [191].

Закінчився судовий процес 4 червня 1939 р. ухваленням виправдального вироку і звільненням підсудного з-під варті [192].

Під дію постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. і берієвського наказу потрапили і мешканці с. Миколаївка Васильківського району Дніпропетровської області, які працювали в колгоспі ім. Тельмана, Вольдемар Карлович Штейнбрenner, Фрідріх Готлібович Ейфельд, Іван Якович Кун, Іван Іванович Юнг, Готліб Фердинандович Літау. Щодо них співробітники НКВС сфабрикували групову справу, звинувативши їх в участі у «контрреволюційній повстанській організації» і проведенні «контрреволюційної діяльності, спрямованої проти заходів Радвлaди» [193].

В. К. Штейнбренера, Ф. Г. Ейфельда, І. Я. Куна, І. І. Юнга, Г. Ф. Літау заарештували у серпні 1938 р. Під час допитів і очних ставок вони в усьому зізналися. Проте обвинувальний висновок їм не встигли висунути і відповідно передати справу на розгляд трійки.

Однак під час проведення додаткового слідства у квітні 1939 р. обвинувачені відмовилися від попередніх свідчень, заявивши, що ті «не відповідають дійсності, ними вигадані, вони обмовили себе та інших осіб», хоча причини такого «прозріння» не вказувалися [194]. Оскільки інших доказів їхньої «контрреволюційної діяльності» у слідчих НКВС не було, то 8 квітня 1939 р. помічник оперуповноваженого Павлоградського райвідділу НКВС Болотников був змушений ухвалити постанову про припинення справи, а обвинувачених з-під варті звільнити [195].

Окремо слід сказати про справу Веніаміна Павловича Ейсфельда, який працював техніком-конструктором на стрілочному заводі на ст. Нижньодніпровськ. Його було притягнуто до кримінальної відповідальності за ст. 54-10 КК УСРР за звинуваченнями у здійсненні «активної контрреволюційної агітації фашистського характеру» серед працівників підприємства [196]. Він нібито заявив, що «російський народ дуже терплячий, тому що він некультурний, а тому він терпить ті знущання і гноблення, які здійснює над ним Радвлада і євреї, які засіли в Радвладі. Але я думаю, що терпіння у народі невдовзі закінчиться і тоді настане загибель Радвлади, а Німеччина допоможе російському народові звільнитися від гнобителів і знущань комуністів та євреїв» [197]. В. П. Ейсфельд своєї провини не визнав, а його справа була сфабрикована виключно на основі показань свідків.

Слідство у справі В. П. Ейсфельда було проведене «блискавично», за найкращими стандартами доби «Великого терору»: 5 грудня 1937 р. його допитали, 6 грудня — сформулювали обвинувальний висновок, 7 грудня — заарештували, а вже 8 грудня 1937 р. — трійка УНКВС у Дніпропетровській області засудила його до 8 років ув'язнення в концтаборі [198].

Оскільки під час «берівської відлиги» співробітник ВДТВ НКВС ст. Нижньодніпровськ Сивич, який сфабрикував цю справу, був притягнутий до судової відповідальності за викривлення у слідчій роботі, то справу В.П. Ейсфельда вилучили з архіву та здійснили перевірку матеріалів слідства. Також провели нові допити свідків, під час яких з'ясувалося, що «свідчення про агітацію Ейсфельда проти Конституції СРСР, а також наклеп на життя в СРСР і схвалення фашизму по суті сфальсифіковані» слідчим Савичем. Тому після перевірки справи 26 жовтня 1939 р. було надано висновок про необхідність скасування рішення трійки і звільнення В. П. Ейсфельда від подальшого відбуття покарання [199].

Цінічним було ставлення органів НКВС до членів сім'ї репресованих під час «німецької операції», які протягом кількох десятиліть нічого не знали про долю своїх близьких. Наприклад, доньки Вільгельма Вільгельмовича Ульріха у заяві до Міністерства внутрішніх справ СРСР від 21 січня 1990 р. вказували, що їхній батько «08. 02. 1937 р. був заарештований співробітниками НКВС з невідомих досі причин. З того дня весь зв'язок з ним перервався, і доля його для нас до цього дня невідома» [200].

За доби хрущовської «відлиги» родичам засуджених до вищої міри покарання почали видавати сфальсифіковані довідки про смерть, де замість справжньої причини і дати смерті вказували іншу: «виразка шлунку», «туберкульоз легенів», «уремія», «абсцес мозку» та ін. Приміром, дружині Отто Пилиповича Балко, розстріляного 25 листопада 1937 р., повідомили у 1962 р., що він помер 25 листопада 1942 р. від виразки шлунка у місця ув'язнення [201]. А дружина Едуарда Івановича Зея у 1956 р. дізналася, що нібито її чоловіка засудили до 10 років виправно-трудових таборів, де він помер від уремії 23 серпня 1944 р., хоча його розстріляли ще 14 жовтня 1938 р. [202].

Лише під час горбачовської «перебудови», коли у 1989 р. почався новий етап реабілітації жертв політичних репресій, ситуація змінилася на краще:

родичам почали повідомляти справжній вирок і дату смерті. За довідками КДБ відділи РАЦСу вносили зміни до актів реєстрації смерті засуджених до вищої міри покарання.

Нова хвиля репресій проти німецького населення Дніпропетровщини починається у перші дні німецько-радянської війни. Вже 4 липня 1941 р. НКВС і НКДБ СРСР видали спільну директиву «Про заходи з виселення соціально-небезпечних елементів із територій, де оголошено воєнний стан», яка дозволяла військовим властям «на територіях, де оголошено воєнний стан, ухвалювати рішення про виселення осіб, яких визнано соціально небезпечними». Реалізувати це рішення мали органи НКВС-НКДБ, які зобов'язали «провести відповідну підготовчу роботу, взявши на облік усіх осіб разом із їхніми родинами, перебування яких на територіях, де оголошено воєнний стан, буде визнано небажаним». Під облік і подальше виселення підпадали «колишні члени антирадянських політичних партій», різних контрреволюційних організацій і груп, які займали в них керівні посади, «проявляли антирадянські та поразницькі настрої»; «колишні кадрові трюцькісти і праві, яких притягували до відповідальності в партійному, судовому або адміністративному порядку; особи, які відбули покарання за звинуваченнями у шпигунстві, диверсії, терорі, шкідництві, повстанстві»; колишні політбандити, перебіжці, білі, харбінці, вихідці із Монголії, виключені із ВКП(б) за політичними мотивами, особи без визначених занять і місця проживання, кримінальні злочинці-рецидивісти. При цьому вказувалося, що «непрацездатні чоловіки й жінки, старші за 60 років, виселенню не підлягають» [203].

Технологія виселення була наступною: «соціально небезпечних» осіб викликали до міліції, де вони давали підписку протягом 48 годин залишити територію проживання. Якщо у встановлений термін вони не виїжджали, то виселення здійснювалося примусово в адміністративному порядку [204].

І хоча, як справедливо зазначає дослідник П. Полян, «цільова група директиви була соціально-політичною, а етнічні категорії у ній ще не відображені» [205], вона була використана проти німецького населення Дніпропетровщини, яке вважалося «неблагонадійним» в умовах війни.

Наступним репресивним актом, спрямованим проти етнічних німців — громадян СРСР, стала постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 31 серпня 1941 р., яка вимагала негайно заарештувати всіх «німців, які перебувають на обліку як антирадянський елемент». «Іншу частину працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 60 років» НКО повинен був «мобілізувати до будівельних батальйонів і передати НКВС для використання в східних областях СРСР» [206].

Аналіз кримінальних справ німців, репресованих як «соціально-небезпечні особи» на початку німецько-радянської війни у 1941—1942 рр., дозволяє зробити висновок про ідентичність механізму фальсифікації цих справ. Масові арешти німців—громадян СРСР були проведені у Дніпропетровській області у першій половині вересня 1941 р. Наприклад, Гуго Артуровича Ульріха заарештували 4 вересня 1941 р., Едвіна Олександровича

Баллаха — 5 вересня, Івана Яковича Франка — 6 вересня [207]. Нерідко заарештовували цілими родинами, як приміром, сім'ю Зеліхів — батька Отто і двох синів — Едуарда і Василя. При цьому всю родину Зеліхів затримали, коли вони прямували до військкомату, оскільки отримали повістки до армії [208]. А Г. А. Ульріха, якому виповнилося лише 17 років, співробітники НКВС забрали прямо зі школи, де він навчався в 9 класі. Під час арешту, як зазначає Г. А. Ульріх, йому не було висунуто обвинувачення, а також не пред'явили ордера на арешт [209]. Скоріш за все, за аналогічною процедурою заарештовували й інших німців.

Скарга Г. А. Ульріха, з якою він звернувся вже у період «хрущовської відлиги», дозволяє реконструювати подальшу долю заарештованих німців. Спочатку його етапують до Харківської в'язниці, що, ймовірно, було пов'язане із швидким наступом німецьких військ, який зумовив евакуацію підслідних НКВС із Дніпропетровської області. У Харківській в'язниці Г.А. Ульріх пробув два тижні, бо саме там проводилося слідство за його справою [210].

Німецький історик А. Айсфельд вказує, що «доказів провини, достатніх для засудження заарештованих, як правило, не вистачало або взагалі не було. Тому слідство могло тривати кілька місяців, часто — понад рік» [211]. На нашу думку, головною причиною такої тривалості було не прагнення слідчих зібрати докази провини обвинувачених німців, а здійснення їх евакуації із Дніпропетровської області до Івдельлагу та велика кількість подібних справ, що зумовлювало значне навантаження на співробітників НКВС. Зазначимо, що самі слідчі і не ставили за мету зібрати достовірні докази провини заарештованих, тому що до кримінальної відповідальності притягувалися громадяни, які не скоїли жодних правопорушень, а головною їхньою провинною була національна приналежність. Відтак, якщо свідки не давали потрібних свідчень про «антирадянську діяльність» підслідних, це не заважало потім в обвинувальному висновку написати, що «викривається показаннями свідків», та перелічити імена свідків, які не надали жодної компрометуючої інформації.

Самі кримінальні справи німців — «соціально-небезпечних елементів» невеликі за обсягом, що відрізняє їх від справ доби «Великого терору». Як правило, вони налічують від 30 до 40 аркушів. Наприклад, справа Я. А. Фота складається із 34 аркушів [212], Г. А. Ульріха — 36 [213], Е. О. Зеліха — 41 [214]. У всіх справах представлені наступні документи: дві постанови — про обрання запобіжного заходу і про арешт; протоколи допиту обвинуваченого і двох-трьох свідків, обвинувальний висновок, виписка із протоколу Особливої наради, а також документи про реабілітацію.

Протоколи допитів свідків та самих обвинувачених наочно доводять, що слідство було суто формальною процедурою. Слідчі НКВС ставили однотипні питання, передусім з'ясовуючи соціальне походження заарештованих німців, які у матеріалах кримінальних справ характеризуються переважно як куркулі. Встановленню «куркульського» статусу підслідних сприяли сфальсифіковані довідки сільрад. Приміром, у довідці Райпільської сільради Межівського

району вказувалося, що батько Г. А. Ульріха нібито володів 60 га землі, у його господарстві налічувалося 10 коней і великий сільгоспреманент [215]. Сам Г. А. Ульріх під час допиту це заперечив, зазначивши, що господарство батька завжди вважалося середняцьким, такої кількості землі та великого реманенту він не мав, а найману робочу силу ніколи не використовував [216].

Наступне питання, яке цікавило слідчих, стосувалося отримання так званої «гітлерівської допомоги» і зв'язків з німецьким консульством. Також співробітники НКВС намагалися встановити наявність «родичів у Німеччині і взагалі за кордоном» [217].

Після цього слідчі з'ясовували, хто із членів сім'ї обвинуваченого був репресований. Зрозуміло, що органи НКВС і так володіли всією необхідною інформацією, у той час, як підслідні могли повідомити лише про арешт батька, брата або дядька у 1937 або 1938 р., оскільки про його подальшу долю і про характер обвинувачень нічого не знали. Варто сказати, що фактично у всіх німців — фігурантів справ були родичі, репресовані під час «Великого терору». Наприклад, у Едвіна Баллаха був репресований його батько Олександр, у Отто Фрешера заарештовували брата його дружини Е.Е. Линке та чоловіків сестер його дружини О. Гехт і Е. Міллер [218].

Останнє питання, яке ставили слідчі НКВС, стосувалося «антирадянської діяльності» підслідних. Німецьких селян обвинувачували «в організації саботажу серед колгоспників», «дискредитації керівництва колгоспу», «агітації проти підписки на державну позику», «наклепі на матеріально-побутові умови життя в СРСР», «поразницьких настроях після початку воєнних дій між СРСР і фашистською Німеччиною та очікуванні приходу німців» [219]. Показово, що всі ці обвинувачення підслідні відкидали, заявляючи про свою лояльність до радянської влади.

У багатьох справах позитивні характеристики обвинуваченим надавали і свідки. Наприклад, свідок Іван Франк заявив, що «про антирадянську діяльність Едвіна Олександровича Баллаха і його родичів» йому «нічого не відомо». Заперечив «антирадянську діяльність» Е. О. Баллаха й інший свідок — Готліб Келлер [220].

Зазначимо, що свідків за цими справами допитували у різний час: одних до арешту і відразу після арешту обвинувачених, тобто ще на початку вересня 1941 р., як, наприклад, за справою Василя Отговича Зеліха. Інших допитували через півроку після арешту — у березні — квітні 1942 р. вже в Івдельлазі, до якого заарештованих німців відправляли ще до винесення вироку.

За деякими справами проходять одні й ті ж свідки. Приміром, Іван Іванович Фольверк із німецької колонії Межова Межівського району свідчив проти односельців Едмунда Християновича Зеля і Гуко Артуровича Ульріха. Використання його як свідка пояснюється тим, що І. І. Фольверк давав або, скоріш за все, просто підписував «правильні показання», сфабриковані співробітниками НКВС. Так, Г. А. Ульріха він охарактеризував як «вихідця із куркульської сім'ї», батько якого Артур Емануїлович «був учасником білогвардійської банди», «у 1931 р. був розкуркулений», «у 1934—1935 рр.

отримував гітлерівську допомогу», «а в 1937 р. був заарештований органами НКВС, звідки більше не повернувся» [221]. Г. А. Ульріх вказує, що потрібні свідчення співробітники НКВС отримували завдяки «шантажу та фальсифікаціям» [222].

Щодо самих обвинувачених, то їх допитували вже під час перебування в Івдельлазі, бо протоколи їхніх допитів переважно датовані березнем—квітнем 1942 р. Обвинувальний висновок слідчі НКВС готували у квітні—червні 1942 р., а вироки Особлива нарада при народному комісарі внутрішніх справ СРСР виносила у жовтні—листопаді 1942 р.

Німців засуджували або за ст. 35 КК РРФСР—як «соціально-небезпечних елементів», або за ст. 58-10 ч. 2 КК РРФСР—за здійснення «антирадянської агітації». Головна «провина» репресованих як «соціально-небезпечних елементів» полягала у тому, що вони були членами куркульських родин і родичами репресованих, а тому формулювання в обвинувальних висновках фактично ідентичні: «син куркуля, брат (батько) репресований органами НКВС в 1937 р. (або 1938 р.)» [223].

Красномовний факт: в обвинувальних висновках, підготовлених слідчими НКВС і затверджених облпрокурором у спецсправах, для підсудних вимагали значно менший термін покарання, ніж потім встановлювала Особлива нарада. Приміром, Василя Оттовича Зеліха пропонували засудити на п'ять років, але він отримав цілих 10 років «виправно-трудоих таборів», а Отто Карлович Фрешер замість 5 років таборів—8 років [224].

Із скарги Г. А. Ульріха зрозуміло, що німців, які утримувалися в Івдельлазі ще до винесення вироку, керівництво табору не вважало за потрібне навіть ознайомити з постановою Особливої наради. Так, він про свій вирок—8 років таборів—довідався лише в 1945 р. [225].

На момент винесення вироку більшість обвинувачених німців перебували у такому фізичному стані, ймовірно через хвороби, голод, виснаження від каторжних робіт, що були або взагалі непридатні до важкої фізичної праці, як, приміром, Едвін Олександрович Баллах, або їх можна було використовувати лише на легких роботах, що, зокрема, вказувалося в обвинувальному висновку Василя Оттовича Зеліха, Якова Ароновича Фота, Івана Яковича Франка [226].

Заарештовані як «соціально-небезпечні елементи» в Дніпропетровській області німці відбували покарання в Івдельському виправно-трудовому таборі (Івдельлаг) Свердловської області. Цей табір був організований за доби «Великого терору», тому серед його в'язнів спочатку переважали особи, репресовані за «контрреволюційними статтями»—54 КК УСРР і 58 КК РРФСР. Були серед них і німці. Згідно з наказом НКВС СРСР № 078 від 16 серпня 1937 р. Івдельлаг мав прийняти перші 5 тис. в'язнів вже 1 жовтня 1937 р., а до 1 січня 1938 р. контингент мав збільшитися до 15 тис. осіб. Начальником концтабору було призначено Алмазова [227].

Господарська діяльність новоствореного табору полягала в організації лісозаготівель і будівництві залізничної гілки Сама—Івдель [228]. 25 серпня 1937 р. було підписано наказ про переведення майна Івдельського

ліспромгоспу «Свердліс» до системи ГУЛАГу НКВС СРСР [229]. Івдельягу було передано лісовий масив площею 1 млн 301 тис. га. Виробнича база табору становила 10 млн 9 тис. 700 кубометрів лісу [230]. Деревину сплавляли річками і вивозили вузькоколійкою. Сплав тривав з ранньої весни до пізньої осені.

Під час німецько-радянської війни Івдельяг постачав Наркомату оборони якісні пиломатеріали: дошки для автокузовів, заготовки для снарядних ящиків, артлафетів, залізничні шпали, обшивку вагонів, суднобудівельні матеріали, лижі, полози саней.

Крім того, у таборі було підсобне сільськогосподарське виробництво, яке займало посівну площу 650 га, що перевищувало посівну площу всього Івдельського району [231]. Воно забезпечувало продуктами в'язнів Івдельягу.

Особливий розвиток сільськогосподарське виробництво табору отримало після видання наказу Наркомату внутрішніх справ від 7 лютого 1942 р. «Про створення власної продовольчої і фуражної бази». У селищі Стара Сама на 5-му окремому табірному пункті були організовані великі молочнотоварна та свинарська ферми. Підсобні господарства вирощували картоплю, моркву, буряк, капусту, горох [232].

Перша колонія була організована біля с. Бурмантово. Наступні табірні пункти створювалися і біля селищ, і прямо у лісових масивах. Серед найбільших табірних пунктів були селища Понил, Шипичне, Віжай (в останньому навіть діяли два летовища). В'язнів привозили із Свердловська залізницею до станції Сама, з якої їх на відкритих залізничних платформах везли до кінцевого роз'їзду — «39 кілометр» і далі пішки або на вантажівках до селища Північне, із якого розподіляли за табірними пунктами [233].

Умови, в яких опинилися в'язні Івдельягу, були справді жахливими. Бараки, у кращому випадку, будувалися з колод, але переважно з дошок. Всередині знаходилися багатоярусні нари. Спали в'язні на голих нарах у верхньому, робочому одязі. Нерідко не вмивалися через відсутність достатньої кількості води. Для споживання часто використовувалася вода із снігу [234].

Норми харчування на лісозаготівлях встановлювалися залежно від виконання виробничих завдань: у разі виконання плану на 100% мали видавати 800 г хліба, на 150% — 1200 г хліба і додатково два рази на день баланду. За невиконання завдання норма зменшувалася до 400 — 500 г. Але на практиці ситуація з харчуванням була значно гіршою. І. С. Ендеберя, колишній партійний працівник, засуджений за ст. 58-10 КК РРФСР, у своїх спогадах зазначає, що на табірному пункті «Пристані» годували двічі на день — вранці та увечері «бовтанкою із житньої муки» [235].

Справді катастрофічною була ситуація з харчуванням у 1942—1943 рр. Тоді систематично не вистачало навіть картоплі й овочей. Широко практикувалася заміна встановлених нормами харчування продуктів мукою і горохом [236].

Не вистачало одягу, забезпечення яким не перевищувало 30%. Особливо важким було становище в'язнів взимку 1941—1942 рр., коли до хвороб додавалися обмороження. Більше половини контингенту Івдельягу хворіли

простудними захворюваннями, запаленням легенів. Поширеними захворюваннями були також дистрофія, цинга, дизентерія [237].

Важкі умови існування призводили до масової загибелі в'язнів, що зумовило зменшення чисельності контингенту Івдельлагу з 30 203 осіб на 1 липня 1941 р. до 14 166 осіб на 1 січня 1944 р. [238]. За спогадами колишніх в'язнів, поховання померлих проводилися один — два рази на тиждень. Переважно, це були братські поховання, в загальному рові.

Спецконтингент табору поділявся на чотири групи:

А — здатні до середньої і важкої праці;

Б — можуть виконувати лише легкі роботи;

В — хворі, інваліди;

Г — ті, що відмовляються виконувати будь-які роботи, не погоджуються на будь-які форми співпраці з адміністрацією.

Особливий контроль здійснювався за робочою групою. Керівництво табору намагалося будь-якими засобами не зменшувати склад цієї групи нижче 60% від загального контингенту колонії. Із представників груп Б і В дуже мало змогли дожити до закінчення війни [239].

Використання праці в'язнів дозволило збільшити обсяг лісозаготівель у таборі у 8—10 разів, оскільки роботи велися протягом всього року. На початку війни робочий день збільшили до 10 годин, а потім поступово до 12—16 годин. Одночасно норми виробітку зросли на 20%. При цьому робочий день не закінчувався після виконання основної роботи. Ще потрібно було зібрати і здати інструмент, пройти перевірку і лише після цього зайти до житлової зони. До того ж на лісозаготівлях на Віжанській, Пристанській, Лангурській, Лаксійській та більшості інших ділянок була відсутня будь-яка механізація праці. Основними знаряддями праці були сокира і пила, а тягловою силою — коні [240].

Крім вилучення і засудження німців Дніпропетровщини як «соціально-небезпечних елементів», на початку німецько-радянської війни проти них була застосована й така форма репресії як депортація. Важливу роль в обґрунтуванні необхідності проведення депортації німецького населення із європейської частини СРСР відіграла телеграма командування Південного фронту Ставці Верховного Командування від 3 серпня 1941 р., в якій повідомлялося:

1. «Воєнні дії на Дністрі показали, що німецьке населення стріляло з вікон і городів по наших військах, що відходили. Встановлено також, що німецько-фашистські війська, які вступали до німецького села 01.08.41, зустрічались хлібом-сіллю. На території фронту є маса населених пунктів з німецьким населенням.

2. Просимо дати вказівку місцевим органам влади про негайне виселення ненадійного елемента» [241].

Науковці А. Айсфельд і В. Мартиненко висловили обґрунтований сумнів у достовірності події 1 серпня 1941 р. Передусім вони вказують, що «штаб фронту повідомляє про обстріл військових підрозділів німецькими мешканцями без зазначення назви населеного пункту», що не властиво для

документації військових. «Крім того, штаб фронту сам міг проводити виселення ненадійного, за його оцінкою, елемента на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР про місцевості, де оголошено воєнний стан. Для цього не потрібні були жодні додаткові вказівки. До того ж органи НКВС уже повсюдно виселяли ненадійних, за їхнім уявленням, людей» [242].

В. Мартиненко висловлює припущення, що «даний документ з'явився не без прямої ініціативи НКВС для формального обґрунтування доцільності подальших репресивних дій і масових депортацій представників німецької національності» [243].

Отримавши це повідомлення, Й. Сталін поставив під ним свою резолюцію: «Треба виселити з тріском», що стало прямою вказівкою для Л. Берії і очолюваного ним НКВС [244].

У середині серпня 1941 р. відбувалося виселення німців із правобережної частини Дніпропетровської області. В. Мартиненко зміг реконструювати цю депортацію на основі спогадів очевидців: «16 серпня близько 2 500 мешканців шести німецьких колоній на своїх обозах відправилися на схід у супроводі озброєної охорони. Але у ніч з 17 на 18 серпня співробітники НКВС раптово сіли на вантажівки і поїхали. Наостанок хтось із них нібито погрожував, що коли повернеться, то перестріляє всіх «фашистів». Наступного дня один із підрозділів німецької армії наздогнав колону менонітів. Їм усім наказали повернутися назад» [245].

26 серпня 1941 р. вийшов наказ військової ради Південного фронту про евакуацію німецького населення з території Криму й Дніпропетровської області. З 200 мешканців Дніпропетровщини відправили до Алтайського краю. Крім того, «за повідомленням Транспортного управління НКВС СРСР від 25 лютого 1941 р., із Дніпропетровська 3 250 німців вивезли ешеленом № 246 до станції Актюбінськ» [246]. Німецька дослідниця І. Фляйшхауер вважає, що переселення здійснювалося за списками, підготовленими за розпорядженням ЦК ВКП(б) ще восени 1934 р. [247].

У цілому план депортації німецького населення не був виконаний через швидкий наступ німецьких військ. Вдалося вивезти лише тих німців, які проживали на лівому березі Дніпра. На правому березі майже всі німці залишилися за місцем проживання. Але і на Лівобережжя почали повертатися ті німці, які змогли уникнути виселення. Так, науковець В. Клец наводить приклад, що «до с. Колоно-Миколаївка (Етінгерфельд) Васильківського району Дніпропетровської області до початку 1942 р. повернулося 17 осіб, із яких 11 були уродженцями цього села. Один із них пізніше став старостою села» [248].

Після окупації України німецькими військами на території рейхс-комісаріату «Україна» в Дніпропетровському генерал-комісаріаті нараховувалося 70 тис. етнічних німців [249].

Новий етап репресій проти німецького населення Дніпропетровщини починається після звільнення території області Червоною армією від гітлерівських окупаційних військ. Першими під прес репресій потрапили так звані «фольксдойче», яких усіх без винятку огульно звинуватили у

співпраці з окупантами. У спецповідомленні Л. Берії на ім'я Й. Сталіна від 28 грудня 1943 р. зазначалося, що «фольксдойче» «широко використовувалися гітлерівськими загарбниками як поліцаї, карателі та службовці німецьких установ». Крім того, вказувалося, що «особи, зараховані до «фольксдойче», мали значні пільги при організації торгівлі і виробничих підприємств, повністю звільнялися від сплати податку на прибуток, на службі у німців отримували зарплату на 50% вище за звичайну зарплату і ряд інших пільг» [250].

Тому НКВС СРСР пропонував «усіх “фольксдойче”, виявлених на території, звільненій від ворога, заарештувати». Тих, на кого буде достатньо підстав для притягнення до суду військового трибуналу, мали судити, всіх інших — разом з родинами виселяти до Алтайського краю. Передбачалося вислати і родини тих «фольксдойче», які будуть засуджені судом [251].

Й. Сталін відреагував на пропозицію керівника НКВС СРСР резолюцією: «Всіх заарештувати, утримувати в спецконцтаборі під особливим наглядом і використовувати для робіт» [252].

Для розміщення виявлених на території України «фольксдойче» наказом НКВС СРСР №0013 від 7 січня 1944 р. на базі Чорногірської колонії УНКВС Красноярського краю з видобутку вугілля було організовано спеціальний виправно-трудоий табір, який очолив капітан держбезпеки М. І. Зубов. Перших в'язнів-«фольксдойче» Чорногірський спецтабір НКВС повинен був прийняти вже 25 січня 1944 р. Для них встановлювався особливо суворий режим утримання, який забезпечував і належну охорону, і максимальну експлуатацію в'язнів на роботі з видобутку вугілля та інших роботах у таборі. У наказі НКВС СРСР також зазначалося, що судити «фольксдойче» мала Особлива нарада НКВС СРСР [253].

Аналіз кримінальних справ свідчить, що більшість арештів «фольксдойче» в Дніпропетровській області була проведена у березні 1944 р. Фігурантам цих справ слідчі НКВС висували однотипні обвинувачення.

По-перше, вказувалося, що підслідний, будучи громадянином СРСР, «співчував німецько-фашистській владі, сприяв встановленню німецько-фашистського ладу і проведенню расової політики на окупованій території» [254].

По-друге, в обвинувальному висновку зазначалося, що заарештований «добровільно порушив клопотання перед окупаційними властями про зарахування його до категорії «фольксдойче», «пройшов реєстрацію в штадт-комісаріаті, де змінив свій радянський паспорт на посвідчення “фольксдойче”» [255].

І нарешті, останнім обвинуваченням було те, що «фольксдойче» знаходився під особливим захистом, користувався правами і привілеями від німецько-окупаційної влади, а відтак «був пов'язаний з німцями окупантами і їхніми злочинними діями, чим зрадив Радянській батьківщині і служив ворогові» [256].

Доказами провини заарештованих німців у співпраці з окупантами були покази свідків, зізнання самого обвинуваченого, характеристики сільрад,

вилучені посвідчення «фольксдойче». Зрозуміло, що сільради видавали «правильні», класово витримані характеристики, які більше нагадують доноси. Приміром, у характеристиці Арона Ароновича Фота, яку підготувала Попово-Балківська сільрада Дніпропетровського району, наголошувалося, що «Фот показав себе відданим німецько-фашистській владі», «користувався великими привілеями, отримував із гестапо німецький пайок і був прикріплений до німецької їдальні» [257].

Однак під час розслідування, проведеного управлінням КДБ УРСР по Дніпропетровській області в 1981 р., було встановлено, що «додатковими правами і привілеями» А. Фот не користувався [258]. Так, Марія Штанько, з якою він під час окупації перебував у цивільному шлюбі, на допиті повідомила, що, працюючи бригадиром на будівництві шосейної дороги «Кривий Ріг — Дніпропетровськ», А. Фот, як й інші робітники, отримував 200 — 300 грамів вівсяного хліба, іноді ще яку-небудь консерву [259].

Сфальсифікованими у кримінальних справах були не лише характеристики, видані сільрадами, а й покази свідків. Наприклад, свідок А. Руденко під час допиту 3 квітня 1944 р. повідомив, що «А. Фот по-звірячому ставився до населення, під час спілкування німців з місцевим населенням робив неправильні переклади, внаслідок чого німці наказували бити радянських громадян». При цьому, як зазначалося у висновку за матеріалами додаткового слідства від 9 листопада 1981 р., «конкретних фактів звірячого ставлення А. Фота до населення і фактів побиття окупантами радянських громадян в результаті неправильного перекладу не назвав і органи слідства це питання не з'ясували» [260].

Ще один свідок, А. Баран на допиті 8 квітня 1944 р. заявив, що А. Фот побив його та ще одного робітника Г. Доброскока. Ці покази стали підставою для обвинувачення А. Фота у тому, що він «грубо ставився до населення, побив робітників, що працювали на трасі» [261].

Натомість під час додаткового розслідування Г. Доброскок заявив, що з А. Фотом він взагалі незнайомий, на будівництві шосейної дороги при німцях не працював і ніхто з німців-колоністів його не бив. А сам А. Баран на допиті 29 жовтня 1981 р. повідомив, що про побиття А. Фотом Г. Доброскока він почув від односельців, а сам особисто не бачив [262].

Особлива нарада при НКВС СРСР застосовувала до «фольксдойче» ст. 54-1 п. «а» КК УРСР — «зрада батьківщини». Показово, що в цій статті «зрадою батьківщини» визнавалися такі дії, як «шпигунство, видача військової або державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон». Проте матеріали кримінальних справ свідчать, що дії «фольксдойче» під цю кваліфікацію не підпадають, жодного злочину проти радянської влади вони не вчиняли, а просто намагалися вижити в умовах окупації. Приміром, І. Фрізан із м. Дніпродзержинська займався спекуляцією, працював на приватних роботах, використовуючи своїх двох коней. При цьому німецької мови він взагалі не знав, а курси з її вивчення відмовився відвідувати, хоча за це отримував би продукти від окупаційної адміністрації [263].

Але це не завадило Особливій нараді ухвалити 8 липня 1944 р. постанову про вислання І. Фрізана до Сузунського району Новосибірської області терміном на 5 років з конфіскацією особистого майна [264]. Перекладачку К. Пашенко, яка проживала на ст. Ігрень селища Карла Маркса Дніпропетровської області, засудили до 5 років ув'язнення у Чорногірському спецтаборі, а вищезгаданого А. Фота — до 7 років [265].

Родини репресованих «фольксдойче» висилали до спецпоселень Сузунського району Новосибірської області. Кожній сім'ї дозволялося взяти з собою не більше 500 кг вантажу. Депортованим рекомендувалося взяти з собою «як можна більше одягу, взуття, продуктів харчування». Рекомендація виглядає особливо цинічною з огляду на конфіскацію майна засудженого «фольксдойче».

Зазначимо, що не всі члени сім'ї репресованих «фольксдойче» були депортовані, деяким вдалося втекти, як, приміром, дружині І. Фрізана Марії Діжевській і його доньці Галині. Мабуть, готуючись до втечі, вони спочатку виїхали із Дніпродзержинська до с. Шульгівка Петриківського району, куди вивезли все описане майно, яке мали конфіскувати на користь держави. Після чого Марія і Галина Діжевські зникли у невідомому напрямку, прихопивши все описане майно [266].

Підсумовуючи, зазначимо, що, за аналітичними даними науково-редакційного центру Дніпропетровської обласної редколегії по виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», серед репресованих національних груп Дніпропетровщини німці були на другому місці — 11% від загальної кількості жертв терору, поступаючись лише українцям — 65%. Всього за політичними статтями КК УРСР в Дніпропетровській області протягом 1920—1985 рр. було репресовано 2 568 німців [267]. Зрозуміло, що ця цифра не розкриває повної картини репресивної діяльності радянської влади проти німецької національної меншини на Дніпропетровщині, оскільки не включає всіх жертв масових репресій, зокрема, депортованих у 1931 р. так званих куркулів, а також тих німців, яких притягували до кримінальної відповідальності не за політичними, а за кримінальними статтями КК.

Наслідки репресій проти німецького населення Дніпропетровської області, на наш погляд, найкраще ілюструють довідки виконавчих комітетів сільрад, видані під час хрущовської реабілітації. Наприклад, у довідці виконкому Першотравенської сільради Апостолівського району від 8 червня 1962 р. зазначалося, що «в колишній колонії с. Новосеменівка жили до війни лише російські німці. На даний час нікого з них на території нашої сільради немає. Місцезнаходження їх невідомо» [268].

Аналогічною була ситуація і в інших німецьких колоніях області, в яких повністю змінився етнічний склад населення. Таким чином, засобами терору і депортацій влада «остаточно вирішила» німецьке питання на території Дніпропетровщини, звільнивши простір для поширення так званого «русского мира».

Бібліографічні посилання

1. Клец В.К. Немецкие национальные районы в социально-экономической жизни Днепропетровской области накануне их ликвидации / В. К. Клец / Немцы России и СССР, 1901—1941 гг. : материалы международной научной конференции. — М. : Готика, 2000. — С. 318.
2. Національний склад районів УСРР за переписом 1926 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://datatowel.in.ua/pop-composition/ethnic-raions-1926>.
3. Клец В.К. Немецкие национальные районы... — С. 319.
4. Савин А. И. Введение. Меннониты как целевая группа репрессий конца 1920-х—1930-х годов / А. И. Савин // Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920—1930-е годы: эмиграция и репрессии. Документы и материалы / [составитель и научный редактор А. И. Савин]. — Новосибирск : Посох, 2009. — С. 9.
5. Там само. — С. 10.
6. Там само. — С. 11.
7. Там само. — С. 9.
8. Там само.
9. Сталин И. В. Итоги первой пятилетки. Доклад 7 января 1933 г. / Иосиф Виссарионович Сталин // Сочинения : в 18 т. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1951. — Т. 13 : июль 1930 — январь 1934. — С. 210.
10. Чирко Б.В. Особливості запровадження податкової політики в німецьких та менонітських колоніях України в 20—30-ті роки ХХ століття / Б.В. Чирко // Вопросы германской истории [текст] / [отв. ред. С. И. Бобылева]. — Д. : Изд-во ДНУ, 2013. — С. 133.
11. Там само. — С. 133.
12. Там само. — С. 135.
13. Там само. — С. 134.
14. Там само. — С. 135.
15. Безносос О.І. Масовий еміграційний рух серед менонітів та німців Півдня України наприкінці 20-х рр. ХХ ст. / О.І. Безносос // Спадщина : зб. наук. статей / [упоряд. Н. Л. Юзбашева ; ред. : Н. В. Киструська, Н. Л. Юзбашева; ДАДО]. — Д. : Герда, 2012. — С. 231 — 232.
16. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 82.
17. Там само. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1290. — Арк. 165.
18. Там само. — Ф. Р-305. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 60.
19. Там само. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1290. — Арк. 166.
20. Там само. — Ф. Р-305. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 60.
21. Там само. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1290. — Арк. 248.
22. Там само. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 3.
23. Державний архів Служби безпеки України, м. Дніпро (далі ДА СБ України, м. Дніпро). — Спр. П-23129. — Арк. 1.

24. Безносов О. І. Масовий еміграційний рух... — С. 232.
25. ДАДО. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1290. — Арк. 248.
26. Там само. — Арк. 166.
27. Там само. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 81.
28. Там само. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1290. — Арк. 165.
29. Там само. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 82.
30. Там само.
31. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920—1930-е годы / Виктор Васильевич Ченцов. — М. : Готика, 1998. — С. 29.
32. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 81.
33. ДА СБ України, м. Дніпро. — Спр. П-23129. — Арк. 2.
34. Зоря.—1931.—1 травня.
35. Винниченко И. В. Немцы в Украине: к вопросу о репрессиях и принудительном переселении / И. В. Винниченко // Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет : материалы 3-й международной научно-практической конференции, Саратов, 26—28 августа 2011 г. — М. : «МСНК-пресс», 2011. — С. 323.
36. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 15.
37. Там само. — Спр. 107. — Арк. 3.
38. Там само. — Ф. Р-1407. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 15.
39. Безносов А. И. Меннониты Юга Украины в годы «великого перелома» (1928—1933 гг.) / А. И. Безносов // Вопросы германской истории: сб. науч. трудов / [отв. ред. С. И. Бобылева]. — Д. : Изд-во ДНУ, 2001. — С. 79.
40. Якубова Л. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930—1935 рр. / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К. : Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 11. — С. 388.
41. Безносов А. И. Меннониты Юга Украины в годы «великого перелома» (1928—1933 гг.). — С. 79.
42. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1407. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 13.
43. Там само.
44. Там само. — Ф. Р-1109. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 29.
45. Якубова Л. Суцільна колективізація ... — С. 370 — 371.
46. Ченцов В. В. Трагические судьбы... — С. 45.
47. Безносов А. И. Меннониты Юга Украины... — С. 80.
48. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 5.
49. Там само.
50. Там само. — Арк. 6.
51. Ченцов В. В. Трагические судьбы... — С. 167.

52. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6483. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 28, 63.
53. Там само. — Арк. 28.
54. Там само. — Арк. 5.
55. Там само. — Арк. 28 Зв.
56. Там само. — Арк. 5 — 6.
57. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы : в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. — Т. 3 : 1930—1934 гг.; Кн. 1 : 1930—1931 гг. — С. 578.
58. Колективізація і голод на Україні, 1929—1933 / АН України; Інститут історії України та ін. / [упоряд. : Г. М. Михайличенко, Є. П. Шатагіна; відп. ред. С. В. Кульчицький]. — К. : Наукова думка, 1992. — С. 312.
59. Безносов А. И. Меннониты Юга Украины в годы «великого перелома» (1928—1933 гг.). — С. 81.
60. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4288. — Арк. 10.
61. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 890. — Арк. 9.
62. Там само. — Арк. 8 — 9.
63. Там само. — Ф. Р-1338. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 1.
64. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 204. — Арк. 40.
65. Там само.
66. Там само.
67. Там само. — Арк. 41.
68. Мешков Д. Ю. «Кальчиновское дело»: к истории хлебозаготовок в немецких колониях Юга Украины, 1932 год / Д. Ю. Мешков // Вопросы германской истории. Немцы в Украине : материалы украинско-германской научной конференции, Днепропетровск, 26 — 29 сентября 1995 г. — Д. : ДГУ, 1996. — С. 188.
69. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 204. — Арк. 42.
70. Мешков Д. Ю. «Кальчиновское дело»: к истории хлебозаготовок в немецких колониях Юга Украины, 1932 год. — С. 187—188.
71. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19.— Оп. 1.— Спр. 204.— Арк. 26.
72. Мешков Д. Ю. «Кальчиновское дело»: к истории хлебозаготовок в немецких колониях Юга Украины, 1932 год. — С. 190—191.
73. Держархів Дніпропетровської обл.— Ф. П-18.— Оп. 1.— Спр. 888.— Арк. 111.
74. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 9.
75. Там само. — Спр. 65. — Арк. 81.
76. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 70.
77. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5491. — Арк. 164.
78. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. — К. : Політвидав України, 1990. — С. 308.

79. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1865. — Арк. 14.
80. Там само. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 5321. — Арк. 14.
81. Там само. — Арк. 15—16.
82. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 511—512.
83. Там само. — С. 511.
84. Про хід хлібозаготівель та осінньої посівкампанії в Молочанському районі. Постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У з 17. IX. 1932 р. // Зоря.—1932. — 23 вересня.
85. Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 393.
86. Зоря.—1932. — 20 грудня.
87. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5389. — Арк. 60.
88. Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали. — С. 392.
89. Розкуркулєння, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929—1933 роки) : зб. документів / [упоряд. : Є. І. Бородин, О. В. Касьянов, Н.В. Киструська та ін.]. — Дніпропетровськ : Герда, 2008. — С. 353, 355, 356.
90. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 172.
91. Зоря.—1933.—18 лютого.
92. Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали. — С. 384.
93. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6340. — Арк. 5.
94. Там само. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 118.
95. Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали. — С. 529.
96. Зоря.—1933. — 6 січня.
97. Там само.
98. Там само. — 8 січня.
99. Там само. — 3 лютого.
100. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 112.
101. Там само. — Спр. 609. — Арк. 5.
102. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 397.
103. Сергийчук В. Внос Гитлера в фонд МОПРа / В. Сергийчук // Зеркало недели.—1995. — 2 июня.
104. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1593.— Арк. 19а.
105. Сергийчук В. Внос Гитлера в фонд МОПРа / В. Сергийчук // Зеркало недели.—1995. — 2 июня.
106. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 547.— Арк. 9.

107. Иваненко В.В. Голод начала 30-х годов и судьба немецких колонистов / В.В. Иваненко, А. И. Голуб // Вопросы германской истории. Немцы в Украине : материалы украинско-германской научной конференции, Днепрпетровск, 26 — 29 сентября 1995 г. — Д. : ДГУ, 1996. — С. 154.
108. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1593.— Арк. 20.
109. Там само. — Арк. 23.
110. Сергийчук В. Взнос Гитлера в фонд МОПРа / В. Сергийчук // Зеркало недели.—1995. — 2 июня.
111. Там само.
112. Там само.
113. Там само.
114. Лубянка. Сталин и ВЧК—ГПУ—ОГПУ—НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 — декабрь 1936 / [под ред. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н. С. Плотникова]. — М. : МФД, 2003. — С. 528.
115. Там само. — С. 549.
116. Савин А. И. Введение... — С. 23.
117. Там само.
118. Ченцов В. В. Трагические судьбы.. — С. 76.
119. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1870.— Арк. 8.
120. Там само. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 547. — Арк. 38, 82.
121. Там само. — Арк. 67.
122. Там само. — Арк. 48.
123. Там само. — Арк. 52.
124. Там само. — Арк. 60.
125. Там само. — Арк. 133—134, 150.
126. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі ДА СБ України). — Ф. 16. — Оп. 28. — Спр. 15. — Арк. 371.
127. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1871.— Арк. 6.
128. Там само. — Спр. 1467. — Арк. 156.
129. Там само. — Спр. 1871. — Арк. 10.
130. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 28. — Спр. 14. — Арк. 33.
131. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6996. — Арк. 9—10.
132. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 5.— Арк. 3.
133. Иваненко В.В. Голод начала 30-х годов... — С. 155.
134. Татаринев И.Е. Большой террор на Украине: некоторые особенности проведения немецкой операции НКВД / И. Е. Татаринев // Два с половиной века с Россией (к 250—летию начала массового переселения немцев в Россию) : материалы 4-й международной научно-практической конференции, Москва, 24 — 27 августа 2012 г. — М. : МСНК—пресс, 2013. — С. 398.

135. Доклад И.В. Сталина на февральско-мартовском пленуме ЦК ВКП(б) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/61002>
136. Деннингхаус В. Ликвидация «пятой колонны» в СССР (1937—1938 гг.) / В. Деннингхаус // Былые годы. — 2012. — № 4. — С. 64.
137. Охотин Н. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937—1938 гг. [Электронный ресурс] / Н. Охотин, А. Рогинский. — Режим доступа : <http://old.memo.ru/history/nem/Chapter2.htm>
138. Там само.
139. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920 — первая половина 1950-х годов: собрание документов в 7 т. / [отв. ред. Н. Верг, С. В. Мироненко; отв. сост. И. А. Зюзина]. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — Т. 1: Массовые репрессии в СССР. — С. 267.
140. Там само. — С. 268.
141. Охотин Н. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937—1938 гг. [Электронный ресурс] / Н. Охотин, А. Рогинский. — Режим доступа : <http://old.memo.ru/history/nem/Chapter2.htm>
142. Там само.
143. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф.Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 3312.— Арк. 20.
144. Там само. — Арк. 74.
145. Там само. — Арк. 112.
146. Там само. — Арк. 74 Зв.
147. Охотин Н. Из истории «немецкой операции»...
148. Там само.
149. Савин А. И. Введение. Меннониты как целевая группа репрессий конца 1920-х—1930-х годов. — С. 47.
150. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937—1938 рр. : у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — Ч. II. — С. 23.
151. Там само. — С. 31.
152. Савин А. И. Введение... — С. 47.
153. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 3626.— Арк. 66.
154. Там само. — Спр. 5721. — Арк. 42.
155. Там само. — Спр. 3626. — Арк. 8.
156. Там само.
157. Там само. — Спр. 5721. — Арк. 9.
158. Там само. — Арк. 74.
159. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 30. — Спр. 77. — Арк. 277 — 278.
160. Там само. — Арк. 281 — 285.
161. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : [у 2 кн.]. — Д. : Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2009. — (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у

- 27 т. / голов. редкол. : Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1 / [упоряд. : Є.І. Бородин, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко]. — 2009. — С. 232.
162. Нікольський В. М. Репресії органів державної безпеки проти щодо німців України в 1937 р.: кількісні показники / В. М. Нікольський // Вопросы германской истории : сб. науч. трудов / [отв. ред. С. И. Бобылева]. — Д. : Изд-во ДНУ, 2001. — С. 55 — 56.
163. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 4595. — Арк. 473.
164. Там само.
165. Там само. — Спр. 4595. — Арк. 473.
166. Там само. — Арк. 479 — 522.
167. Там само. — Спр. 4222. — Арк. 63, 64, 65.
168. ДА СБ України, м. Дніпро. — Спр. П-18 854. — Т. 14. — Арк. 1 — 2.
169. Там само. — Арк. 1 — 31.
170. Там само. — Арк. 82 — 92.
171. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 7193. — Арк. 36.
172. Там само. — Спр. 3626. — Арк. 80.
173. Там само. — Арк. 14—15.
174. Там само. — Спр. 7193. — Арк. 8.
175. Там само, — Арк. 40.
176. Кабанов В. И. Участие немецких специалистов в реконструкции промышленных предприятий Приднепровья (конец 20-х — начало 30-х годов XX века) / И. В. Кабанов // Вопросы германской истории. Немцы в Украине : материалы украинско-германской научной конференции, Днепропетровск, 26 — 29 сентября 1995 г. — Д. : ДГУ, 1996. — С. 158.
177. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 7863. — Арк. 42.
178. Там само. — Арк. 32 — 33.
179. Там само. — Арк. 52.
180. ДА СБ України, м. Дніпро. — Спр. П-3259. — Арк. 16—16 Зв.
181. Там само. — Арк. 8.
182. Ченцов В. В. Трагические судьбы... — С. 109.
183. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: документы и материалы : в 5 т. / [под ред В. Данилова]. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. —Т. 5 : 1937—1939 ; Кн. 2 : 1938—1939. — С. 309 — 310.
184. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937—1938 рр. : у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — Ч. II. — С. 350.
185. Там само. — С. 351.
186. ДА СБ України, м. Дніпро. — Спр. П-804. — Арк. 1, 6 Зв.
187. Там само. — Арк. 54 — 55.
188. Там само. — Арк. 83.

189. Там само. — Арк. 55.
190. Там само. — Арк. 80.
191. Там само. — Арк. 84.
192. Там само. — Арк. 86 — 86 Зв.
193. Там сам. — Спр. П-9472. — Арк. 199.
194. Там само.
195. Там само. — Арк. 196.
196. Там само. — Спр. П-3259. — Арк. 15.
197. Там само. — Арк. 13.
198. Там само. — Арк. 8, 13, 15.
199. Там само. — Арк. 27 — 29.
200. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 4595.— Арк. 617.
201. Там само. — Спр. 5721. — Арк. 74.
202. Там само. — Спр. 4222. — Арк. 66, 76.
203. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сборник документов. — Т. 2 : Начало. Книга первая (22 июня— 31 августа 1941 года). — М. : «Издательство «Русь», 2000. — С. 176—177.
204. Там само. — С. 177.
205. Полян П. М. Депортации советских немцев в 1941—1943 гг. и советская депортационная политика периода Второй мировой войны / П. М. Полян // Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет : материалы 3-й международной научно-практической конференции, Саратов. 26—28 августа 2011 г. — М. : «МСНК—пресс», 2011. — С. 102.
206. Айсфельд А. Етнічні німці під час Другої світової війни і в повоєнні роки / А. Айсфельд, В. Мартиненко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. : історичні нариси : у 2 кн. / [редкол. : В. А. Смолій (голова), О. Є. Лисенко (відп. ред. та ін.)]. — К., 2010. — Кн. 1. — С. 608.
207. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 6478.— Арк. 18.
208. Там само. — Спр. 6387. — Арк. 23.
209. Там само. — Спр. 4402. — Арк. 28.
210. Там само.
211. Айсфельд А. Етнічні німці... — С. 604.
212. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 9758. — 34 арк.
213. Там само. — Спр. 4402. — 36 арк.
214. Там само. — Спр. 6708. — 41 арк.
215. Там само. — Спр. 4402. — Арк. 18.
216. Там само. — Арк. 14.
217. Там само. — Спр. 6387. — Арк. 9 Зв.
218. Там само. — Спр. 10135. — Арк. 14.
219. Там само. — Спр. 8965. — Арк. 18.
220. Там само. — Спр. 10135. — Арк. 11—12.

221. Там само. — Спр. 4402. — Арк. 11.
222. Там само. — Арк. 28.
223. Там само. — Спр. 9779. — Арк. 26 — 27.
224. Там само. — Спр. 4988. — Арк. 21, 24.
225. Там само. — Спр. 4402. — Арк. 28.
226. Там само. — Спр. 6387. — Арк. 16; Спр. 8965. — Арк. 20; Спр. 9758. — Арк. 23.
227. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920 — первая половина 1950-х годов : собрание документов в 7 т. / [отв. ред. и сост. Н. В. Петров; ответ. сост. Н. И. Владимирцев]. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — Т. 2 : Карательная система: структура и кадры. — С. 131.
228. Кириллов В. М. Страницы истории Среднеуральских «островов» ГУЛАГа (1936—1953 гг.) [Электронный ресурс] / В. М. Кириллов. — Режим доступа : https://www.ntspi.ru/about_academy/science/scientific_problem_laboratories/lab_3
229. Глуцкий И. Ивдельягу исполнилось 75 лет [Электронный ресурс] / Игорь Глуцкий. — Режим доступа : <https://www.oblgazeta.ru/society/2116/>
230. Кириллов В. М. Страницы истории Среднеуральских «островов» ГУЛАГа (1936—1953 гг.) [Электронный ресурс] / В. М. Кириллов. — Режим доступа : https://www.ntspi.ru/about_academy/science/scientific_problem_laboratories/lab_3
231. Там само.
232. Соломонович Ф. Ивдельяг / Ф. Соломонович // Уральский следопыт. — 2009. — Март. — С. 63.
233. Глуцкий И. Ивдельягу исполнилось 75 лет [Электронный ресурс] / Игорь Глуцкий. — Режим доступа : <https://www.oblgazeta.ru/society/2116/>
234. Соломонович Ф. Ивдельяг / Ф. Соломонович // Уральский следопыт. — 2009. — февраль. — С. 6.
235. Там само. — С. 7.
236. Там само.
237. Там само.
238. Филиппов С. Ивдельский ИТЛ [Электронный ресурс] / С. Филиппов, С. Сигачев. — Режим доступа : <http://old.memo.ru/history/NKVD/GULAG/r3/r3-106.htm>
239. Соломонович Ф. Ивдельяг / Ф. Соломонович // Уральский следопыт. — 2009. — февраль. — С. 8.
240. Там само.
241. Айсфельд А. Етнічні німці... — С. 605.
242. Там само.
243. Мартыненко В. Л. Депортации этнических немцев с территории Украины в 1941—1942 гг. / В. Л. Мартыненко // Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет : материалы 3-й международной научно-практической конференции, Саратов. 26 — 28 августа 2011 г. — М. : «МСНК—пресс», 2011. — С. 347.

244. Айсфельд А. Етнічні німці... — С. 605.
245. Мартыненко В. Л. Депортации этнических Немцов... — С. 348.
246. Айсфельд А. Етнічні німці... — С. 608 — 609.
247. Клец В. К. Принудительные переселения немцев Украины в годы Великой Отечественной войны: общее и особенное / В. К. Клец // Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет : материалы 3-й международной научно-практической конференции, Саратов. 26 — 28 августа 2011 г. — М. : «МСНК—пресс», 2011. — С. 359.
248. Там само.
249. Там само. — С. 360.
250. Спецсообщение Л. П. Берии И. В. Сталину об аресте лиц, сотрудничавших с немецкими оккупационными властями. 28.12.1943 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/58886>
251. Там само.
252. Там само.
253. Приказ народного комиссара внутренних дел СССР № 0013 «Об организации специального Черногорского лагеря в Красноярском крае». 07.01.1944 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022669>
254. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 6777. — Арк. 38.
255. Там само. — Спр. 8969. — Арк. 32.
256. Там само. — Спр. 7506. — Арк. 26.
257. Там само. — Спр. 6777. — Арк. 33.
258. Там само. — Арк. 90.
259. Там само. — Арк. 74.
260. Там само. — Арк. 90.
261. Там само. — Арк. 38, 53.
262. Там само. — Арк. 67 Зв.
263. Там само. — Спр. 8969. — Арк. 15 Зв.
264. Там само. — Арк. 33.
265. Там само. — Спр. 7506. — Арк. 29.
266. Там само. — Спр. 8970. — Арк. 17.
267. Бородин С. Відновлення історичної справедливості / С. Бородин, В. Іваненко, Л. Прокопенко, Р. Терещенко // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : [у 2 кн.]. — Д. : Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2009. — (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» : у 27 т. / голов. редкол. : Л.Т. Тронько (голова) [та ін.]. Кн. 1 / [упоряд. : Є. І. Бородин, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко]. — 2009. — С. 83.
268. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 4595. — Арк. 562.